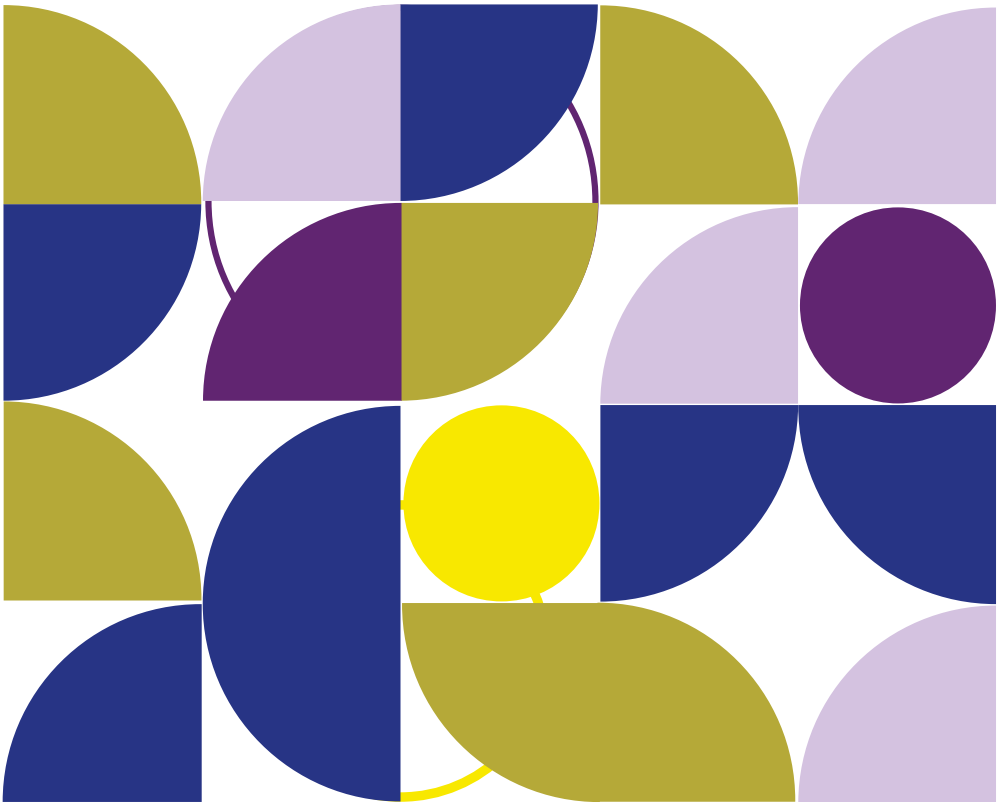

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В УКРАЇНІ В ЧАСИ COVID-19

через призму гендерної рівності

**Дослідження підготовлено
завдяки фінансовій підтримці
Європейського Союзу
у рамках проєкту стипендіальної програми
Eastern Partnership Civil Society Fellowship 2020**

Авторка проєкту «Соціальне підприємництво в Україні в часи COVID-19 через призму гендерної рівності»

Лілія Антонюк

юристка, гендерна експертка, виконавча директорка ГО «Жіноча Ліга», стипендіатка програми Eastern Partnership Civil Society Fellowship 2020, EU4Youth Alumna, випускниця програм Erasmus+

Залучена експертка

Аліна Бочарнікова

консультантка та тренерка з соціального підприємництва, координаторка з розвитку соціального підприємництва у Future Development Agency, авторка посібника «Simple SE: Про соціальне підприємництво – просто!»

Зміст цього дослідження є відповідальністю виключно авторського колективу і жодним чином не відображає позицію Європейського Союзу

Зміст

Вступ	4
1. Становлення та розвиток соціального підприємництва в Україні	5
2. Законодавче регулювання діяльності соціальних підприємств	9
3. Основні перешкоди на шляху розвитку соціального підприємництва в Україні	16
4. Вплив кризи, спричиненої COVID-19, на діяльність соціальних підприємств та державна підтримка суб'єктів господарської діяльності в період карантинних обмежень.....	22
5. Гендерна рівність та соціальне підприємництво	
5.1 Соціальне підприємництво як інструмент подолання проблеми гендерної нерівності.....	30
5.2 Гендерний аспект в діяльності соціальних підприємств.....	33
Підсумки дослідження.....	39
Рекомендації щодо розвитку соціального підприємництва в Україні.....	41

Вступ

Соціальне підприємництво як явище вже давно відоме світовій спільноті. Хоча в Україні його становлення розпочалось відносно нещодавно, темп розвитку українського соціального підприємництва просто вражає. Якщо у 2013 в нашій країні діяли лише 41 соціальних підприємців та підприємниць, у 2017 їхня кількість сягнула 150, то станом на 2020 говорять про існування щонайменше 1000 соціальних підприємств.

Варто зазначити, що, незважаючи на значну популярність цього феномену, єдино-го визначення терміну «соціальне підприємництво» не існує ані у вітчизняній науковій спільноті, ані на законодавчому рівні. У аспекті міжнародних відносин кожна країна самостійно визначає, що саме вона вкладає в цей термін та яким чином регулює функціонування соціальних підприємців та підприємниць на своїй території.

Це дослідження проводиться у рамках стипендіального проєкту Лілії Антонюк – стипендіатки програми Eastern Partnership Civil Society Fellowship 2020 – завдяки фінансовій підтримці Європейського Союзу. Його метою є підготовка обґрунтованих рекомендацій щодо розвитку соціального підприємництва в Україні на основі найбільш актуальних даних щодо впливу кризи, спричиненої пандемією COVID-19, на діяльність соціальних підприємств та його взаємозв'язку із питаннями гендерної рівності.

Основні завдання дослідження:

1. Окреслити процес становлення та розвитку соціального підприємництва в Україні, а також особливості законодавчого регулювання діяльності соціальних підприємств;
2. Визначити основні перешкоди, які стоять на шляху розвитку соціального підприємництва в Україні;
3. Виявити вплив кризи, спричиненої COVID-19, на діяльність українських соціальних підприємств;
4. Ідентифікувати взаємозв'язок між питаннями гендерної рівності та соціального підприємництва;
5. Підготувати обґрунтовані загальні та детальні рекомендації щодо розвитку соціального підприємництва в Україні.

Методологія дослідження включає як аналіз нормативної бази, статистичних та соціологічних матеріалів, так і безпосереднє спілкування із соціальними підприємцями та підприємницями, фахівцями і фахівчинями із соціального підприємництва, гендерними експертами та експертками, представниками і представницями громадянського суспільства. Зокрема, у червні-липні 2020 було здійснено опитування 51 соціальних підприємців та підприємниць з різних регіонів України, а в листопаді 2020 проведено відкриту експертну дискусію «Соціальне підприємництво в Україні в часи COVID-19 та гендерна рівність»¹.

Для цілей цього дослідження, термін «соціальне підприємництво» вживається у розумінні підприємницької діяльності, яку здійснюють різноманітні суб'єкти незалежно від форм власності та юридичної реєстрації з метою отримання прибутку та спрямування його на досягнення суспільного впливу шляхом вирішення екологічних та/або соціальних проблем, або з метою працевлаштування людей з вразливих груп населення.

Зміст цього дослідження є відповідальністю виключно авторського колективу і жодним чином не відображає позицію Європейського Союзу.

¹ Відео-запис відкритої експертної дискусії «Соціальне підприємництво в Україні в часи COVID-19 та гендерна рівність»

01 Становлення та розвиток соціального підприємництва в Україні

Для того, щоб зрозуміти сутність певного феномену, перш за все, необхідно ознайомитись з історією його формування та функціонування. Як явище, соціальне підприємництво почало розвиватись у Європі та Сполучених Штатах Америки з середини 1980-х. Відповідно до даних аналітичного дослідження, представленого у Зеленій книзі соціального підприємництва в Україні², термін «соціальне підприємство» вперше було застосовано на вітчизняних просторах лише наприкінці 1990-х. У 1999 організація глобального партнерства Counterpart International, Inc. запровадила його вживання для недержавних організацій через програму навчання та надання грантів, яка тривала до 2002. Українські дослідники^{3,4}, зазначають, що повноцінно в обіг термін «соціальне підприємництво» в Україні увійшов тільки у 2004, коли розпочалось впровадження проекту «Мережа громадської дії в Україні», який реалізував Інститут Сталих Спільнот за фінансування Агентства США з міжнародного розвитку у 2004-2008. Проте В. Назарук⁵ зазначає, що ще на початку XX століття Митрополит Андрей Шептицький активно впроваджував принципи соціального підприємництва і кооперації у веденні бізнесу на Західній Україні.

А. Корнецький та Б. Андрощук⁶ виділяють три основні етапи у розвитку соціального підприємництва в Україні. Першим називають період 1991–2010, коли міжнародні донори, зокрема Агентство США з міжнародного розвитку, почали фінансувати розвиток соціального підприємництва в Україні. У 1991 було прийнято Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні». Він і досі є чинним та передбачає переваги для ведення підприємницької діяльності людьми з інвалідністю, зокрема визначає фінансування їхніх бізнес-ініціатив із спеціального державного фонду.

Другим етапом визначають період 2010–2016, який характеризувався об'єднанням партнерських організацій у консорціуми для запуску освітніх та фінансових програм з соціального підприємництва. У 2010 було створено Консорціум «Сприяння розвитку соціального підприємництва в Україні», за його підтримки було проведено ряд тренінгів для тренерів та тренерок, відкрито три ресурсних центри (у Києві, Донецьку та Львові) та запущено першу програму кредитування соціальних підприємств. У цей період розпочалась публікація навчальних матеріалів, присвячених соціальному підприємництву. У 2012 було засновано Всеукраїнський ресурсний центр розвитку соціального підприємництва «Соціальні ініціативи». У 2013 створено перший інформаційний веб-портал для соціальних підприємців та підприємниць – socialbusiness.in.ua. Він функціонує і досі. В. Назарук⁷ підкреслює, що 2013 став знаковим для розвитку соціального підприємництва в Україні, адже саме цього року було складено перший «Каталог соціальних підприємств України 2013», проведено «I Всеукраїнський Форум соціальних підприємців», а також відбулась перша спроба законодавчого регулювання соціального підприємництва. 2014 вийшла друком книга К. Смаглій «Зміни творить кожен із нас: соціальне підприємництво та стратегічна філантропія», яку називають першою систематизованою книгою про соціальне підприємництво українською мо-

² Зелена книга соціального підприємництва в Україні

³ Б. Андрощук, А. Корнецький, «Соціальне підприємництво: Ефективний інструмент подолання соціальних викликів в Україні?»

⁴ Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін. Посібник/А. Свинчук, А. Корнецький, М. Гончарова, В. Назарук, Н. Гусак, А. Туманова

⁵ Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін. Посібник/А. Свинчук, А. Корнецький, М. Гончарова, В. Назарук, Н. Гусак, А. Туманова

⁶ Б. Андрощук, А. Корнецький, «Соціальне підприємництво: Ефективний інструмент подолання соціальних викликів в Україні?»

⁷ Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін. Посібник/А. Свинчук, А. Корнецький, М. Гончарова, В. Назарук, Н. Гусак, А. Туманова

вою⁸. У 2015 розпочала діяти Програма соціального інвестування в рамках Western NIS Enterprise Fund, що передбачає надання доступних кредитів для масштабізації діяльності діючих соціальних підприємств. Наразі вона так і залишається єдиною програмою доступних кредитів виключно для соціальних підприємств. За 5 років її існування, соціальним підприємцям та підприємницям було надано кредитів у розмірі 24 556 455 грн., тобто у середньому, 5 911 тис. грн. на рік, що складає всього 0,4% орієнтованої прогнозованої величини сумарного річного обороту соціального бізнесу в Україні⁹.

Вважається, що третій етап розвитку соціального підприємства розпочався у 2016 і триває досі. Значну допомогу щодо розвитку соціального підприємництва в Україні у цей період надає Європейський Союз (ЄС) та окремі країни-члени ЄС. Наприклад, завдяки фінансовій підтримці Федерального міністерства економічного співробітництва та розвитку Німеччини, громадська організація ChildFund Deutschland e.V. у партнерстві з Фондом Східна Європа у 2016 розпочали впровадження програми «Сприяння розвитку міжсекторального партнерства в цілях захисту інтересів дітей: залучення ВПО до активних учасників процесу». Її метою був розвиток соціального підприємництва у східних та південних регіонах України задля покращення соціальної та економічної ситуації вразливих груп населення за рахунок об'єднання зусиль бізнесу, влади та місцевої громади. Впродовж 2016-2019 у рамках програми діяв проєкт «Соціальне підприємництво як інноваційний механізм вирішення питань суспільного розвитку»¹⁰, що передбачав проведення тренінгу для 15 тренерів та тренерок з соціального підприємництва з подальшим поширенням знань через реалізацію останніми власних тренінгів з соціального підприємництва з можливістю надання фінансування трьома соціальним підприємствам, розроблених у їх межах, на суму до 5 000 євро. Створення мережі тренерів та тренерок у різних регіонах України дало поштовх до формування локальних освітніх осередків соціального підприємництва.

Серед знакових подій 2016, В. Назарук¹¹ виділяє створення «Каталогу соціальних підприємств України 2016», до якого увійшли 150 підприємств, які ретельно відбиралися у відповідності до чітких критеріїв, та проведення «II Всеукраїнського Форуму соціальних підприємців», що об'єднав майже 300 учасників та учасниць.

У рамках проєкту технічної допомоги «ПРОМІС», який впроваджується в Україні Федерацією канадських муніципалітетів та фінансується Урядом Канади, у 2017 було розроблено рекомендації щодо інклюзивного розвитку бізнесу¹², що звертають увагу на важливість залучення всіх суспільних груп до економічної діяльності. Завдяки проєкту «ПРОМІС» було розроблено онлайн курс «Соціальне підприємництво та конкурентоспроможність»¹³, що розміщено у вільному доступі на освітній онлайн платформі ED-Era. Окрім цього, у 2017 випущено посібник «Що слід знати про соціальне підприємництво»¹⁴, а з 2020 консультанти та консультантки проєкту розпочали роботу з об'єднаними територіальними громадами (ОТГ) з метою створення перших місцевих програм розвитку соціального підприємництва. Прикладом такої програми є Програма розвитку соціального підприємництва Вінницької міської ОТГ на 2020-2022¹⁵. У березні 2020 її було прийнято до виконання за засіданні виконавчого комітету Вінницької міської ради.

З 2018 по 2020, Український форум благодійників у консорціумі з партнерськими організаціями за фінансової підтримки Європейської комісії реалізував проєкт «Соціальне підприємництво: досягнення соціальних змін за ініціативою “знизу”»¹⁶, спря-

⁸ Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін. Посібник/А. Свинчук, А. Корнецький, М. Гончарова, В. Назарук, Н. Гусаєк, А. Туманова

⁹ Аналітичний звіт «Соціальне підприємництво в Україні: Економіко-правовий аналіз»

¹⁰ Проєкт «Соціальне підприємництво як інноваційний механізм вирішення питань суспільного розвитку»

¹¹ Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін. Посібник/А. Свинчук, А. Корнецький, М. Гончарова, В. Назарук, Н. Гусаєк, А. Туманова

¹² Резолюція конференції «Інклюзивний розвиток бізнесу»

¹³ Онлайн курс «Соціальне підприємництво та конкурентоспроможність»

¹⁴ Що слід знати про соціальне підприємництво. Посібник/В. Сміль, В. Кочуть

¹⁵ Програма розвитку соціального підприємництва Вінницької міської ОТГ на 2020-2022

мований на розбудову та популяризацію сектору соціальної економіки в Україні. У рамках проекту було проведено понад 20 інформаційних заходів з соціального підприємництва по всій Україні та 8 хакатонів, переможці та переможниці яких потрапили на навчання до інкубаційної програми і заснували власні соціальні підприємства. Знаковою подією проєкту у 2019 стало проведення опису стану екосистеми розвитку соціального підприємництва у Зеленій книзі соціального підприємництва в Україні¹⁷ та розробка рекомендацій щодо можливих регіональних та національних політик з соціального підприємництва в Україні у Білій книзі розвитку соціального підприємництва в Україні¹⁸. Окрім цього, в межах проєкту було розроблено навчальний курс з соціального підприємництва для студентів та студенток закладів вищої освіти, проведено навчання для 20 викладачів та викладачок і у 2019 підготовлено посібник «Соціальне підприємництво: посібник для викладачів курсу»¹⁹. Як наслідок, дисципліна «Соціальне підприємництво» вже викладається в понад 10 вищих навчальних закладах в Україні.

У період 2019–2020 громадська організація «School of ME» у партнерстві з ChildFund Deutschland e.V. і Центром підприємництва УКУ (LvBS) за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини запустила акселератор з соціального підприємництва у рамках проєкту розвитку соціального підприємництва в Україні «Active Social Entrepreneurship in Ukraine»²⁰. Особливістю проєкту стало не лише підвищення спроможності 10 соціальних підприємств, а й підготовка соціальних підприємців та підприємниць до тренерської роботи та викладання соціального шкільного підприємництва у 20 школах України.

Неформальну освіту для молоді щодо соціального підприємництва здійснює і Українська соціальна академія. З 2019 вона запустила пре-акселератор²¹ та акселератор²² з соціального підприємництва для безкоштовного навчання усіх бажаючих. Метою акселератору є допомога учасникам та учасницям в удосконаленні своїх продуктів та послуг, випробуванні їхньої бізнес-моделі і підприємницьких компетенції, а також масштабуванні та залученні інвестиції. Українська соціальна академія також розробила програму «Соціальне підприємництво: інклюзія»²³, спрямовану на сприяння інклюзивним соціальним проєктам у набутті фінансової стійкості та створення соціальних підприємств, які вирішують проблеми людей з інвалідністю та інших вразливих груп.

Значну увагу розвитку соціального шкільного підприємництва в приділяє Фонд Східна Європа, що з 2019 спільно з німецькою неурядовою організацією ChildFund Deutschland e.V. за фінансової підтримки Федерального Міністерства економічного співробітництва та розвитку Німеччини розпочав імплементацію проєкта «Заснування соціальних шкільних підприємств у сільській місцевості та малих містах України для заохочення молоді до соціального підприємництва у Івано-Франківській, Житомирській та Донецькій областях»²⁴. Він спрямований на підвищення конкурентоспроможності української молоді на ринку праці шляхом розвитку навичок соціального підприємництва учнів та учениць та інтеграції соціальної моделі шкільного підприємства у місцеву систему освіти. За результатами проєкту було підготовано 15 тренерів та тренерок з соціального шкільного підприємництва та проведено серію тренінгів у школах для молоді. У 2020 було випущено перший посібник з соціального шкільного підприємництва – «Соціальне шкільне підприємництво: твій перший стартап»²⁵, а навчальний курс з соціального підприємництва для 8, 9-11 класів було

¹⁶ Проєкт «Соціальне підприємництво: досягнення соціальних змін за ініціативою «знизу»

¹⁷ Зелена книга соціального підприємництва в Україні

¹⁸ Біла книга розвитку соціального підприємництва в Україні

¹⁹ Соціальне підприємництво. Посібник для викладачів/ А. Корнецький, О. Бойко, Ю. Клебан, Н. Бордун, А. Гулевська-Черниш, Д. Лапкіс

²⁰ Проєкт розвитку соціального підприємництва в Україні «Active Social Entrepreneurship in Ukraine»

²¹ Від ідеї до бізнесу: Пре-акселератор Української соціальної академії

²² Акселератор соціального підприємництва Української соціальної академії

²³ Соціальне програма з розвитку бізнес-ідей «Соціальне підприємництво: інклюзія»

²⁴ Проєкт «Заснування соціальних шкільних підприємств у сільській місцевості та малих містах України для заохочення молоді до соціального підприємництва у Івано-Франківській, Житомирській та Донецькій областях»

затверджено Міністерством освіти України та рекомендовано до впровадження у загальноосвітніх школах.

Пандемія COVID-19 та криза, спричинена нею, не стали на заваді розвитку соціального підприємництва в Україні як феномену, а навпаки перетворились на стимули до пошуку нових форматів роботи. У 2020 було ініційовано та реалізовано спільний проєкт ГО «Простір 500» та Програми USAID «Конкурентоспроможна економіка України» – «#SimpleSE: “Поширення та масштабування успішних моделей соціального підприємництва”», що покликаний підтримати бізнес-асоціації, громадські організації, організації з підтримки бізнесу та МСП, зміцнюючи спроможність їхньої участі у процесах розвитку соціального підприємництва в Україні. У його рамках засновано інкубаційну онлайн-програму «#SimpleSE: соціальне підприємництво – це просто!»²⁶, а також підготовлено та випущено посібник «SimpleSE: Про соціальне підприємництво – просто»²⁷.

Важливим здобутком 2020 варто вважати заснування Українського соціального венчурного фонду. Він інвестує та підтримує соціальні підприємства, в основі бізнес-моделей яких лежить досягнення соціальних та екологічних змін, шляхом надання допомоги у розмірі до 3 000 євро. Варто підкреслити, що його створення є компонентом проєкту «Active Social Entrepreneurship in Ukraine».

Загалом, наразі Україна знаходиться на етапі формування екосистеми соціального підприємництва та мережування локальних осередків для його розвитку. У період з 2016-2020 вийшли друком близько 10 україномовних посібники з соціального підприємництва, було створено 3 україномовні онлайн-курси. Щороку збільшується кількість освітніх заходів, спрямованих на популяризацію соціального підприємництва, та зростає обізнаність населення щодо ролі соціальних підприємств. Проте важливим аспектом є те, що, здебільшого, реалізація активностей, спрямованих на розвиток соціального підприємництва в Україні, відбувається завдяки підтримці міжнародних донорів, а не державних програм та ініціатив.

²⁶ Соціальне шкільне підприємництво: твій перший стартап. Посібник для учнів 8 (9, 10, 11) класів, батьків та освітян/ С. Дятленко, В. Конопкін, А. Корнецький, О. Кучерук, І. Савицький

²⁶ Інкубаційна онлайн-програма «#SimpleSE: соціальне підприємництво – це просто!»

²⁷ SimpleSE: Про соціальне підприємництво – просто. Посібник підприємця/ А. Бочарнікова

02 Законодавче регулювання діяльності соціальних підприємств

Оскільки на практиці соціальне підприємництво в Україні з кожним роком набуває все більшого розвитку та популярності, виникає потреба у його ефективному законодавчому регулюванні, що буде передбачати визначення цього феномену і механізми співпраці держави та соціальних підприємців та підприємниць.

Наразі в Україні відсутнє законодавче визначення як терміну «соціальне підприємництво», так і термінів «соціальне підприємство» або ж «соціальний підприємець/підприємниця». Відповідно, немає і цілісних програм та політик державної підтримки розвитку соціального підприємництва як на національному, так і на місцевому рівнях.

Про необхідність запровадження нормативного визначення цього явища на рівні законотворчості почали дискутувати ще у 2012. З того часу було здійснено три спроби розробити та затвердити відповідний нормативно-правовий акт з регулювання соціального підприємництва:

- проєкт Закону України «Про соціальні підприємства» №10610²⁸ від 14.06.2012;
- проєкт Закону України «Про соціальні підприємства» №2508²⁹ від 11.03.2013;
- проєкт Закону України «Про соціальні підприємства» № 2710³⁰ від 23.04.2015.

Останній законопроект пропонував наступне тлумачення терміну «соціальне підприємство»:

«Соціальним підприємством визначається суб'єкт господарювання, утворений юридичними та/або фізичними особами, пріоритетом діяльності якого є досягнення соціальних результатів, зокрема, у сфері охорони здоров'я, освіти, науки, культури, навколишнього середовища, надання соціальних послуг та підтримки соціально вразливих груп населення (безробітних, малозабезпечених, осіб похилого віку, осіб з інвалідністю та інших встановлених законодавством осіб)»³¹.

Він також визначав критерії, у відповідності до яких пропонувалось прийняття рішення щодо надання чи ненадання статусу соціального підприємства певному суб'єкту господарювання. Ними були:

«2) надання соціальних послуг, визначених Законом України “Про соціальні послуги”, за умови, що більше половини отримувачів цих послуг є соціально вразливі верстви населення;

3) забезпечення робочим місцем та надання соціальних послуг особам із соціально вразливих верств населення, якщо частка та не менше 30 відсотків отримувачів соціальних послуг відповідно.

4) реалізація продукції підприємства особам із числа соціально вразливих за цінами собівартості продукції або нижче собівартості;

5) інвестиції у соціально значимі проєкти»³².

Перший законопроект було відхилено та знято з розгляду, а другий та третій – відкликано та знято з розгляду. У висновку щодо результатів здійснення антикорупційної експертизи проєкту нормативно-правового акта щодо останнього законопроекту було зазначено наступне:

²⁸ Проєкт Закону України «Про соціальні підприємства» №10610 від 14.06.2012

²⁹ Проєкт Закону України «Про соціальні підприємства» №2508 від 11.03.2013

³⁰ Проєкт Закону України «Про соціальні підприємства» № 2710 від 23.04.2015

³¹ Пункт 1 статті 1 проєкту Закону України «Про соціальні підприємства» № 2710 від 23.04.2015

³² Пункт 2 статті 1 проєкту Закону України «Про соціальні підприємства» № 2710 від 23.04.2015

«Поняття “соціальне підприємство” надто широке та не конкретизоване, оскільки воно створюється з метою “досягнення соціальних результатів” одразу у багатьох сферах, таких як охорона здоров’я, освіта, наука, культура, навколишнє середовище, надання соціальних послуг та підтримки соціально вразливих груп населення (безробітних, малозабезпечених, осіб похилого віку, осіб з інвалідністю та інших встановлених законодавством осіб).

Окрім того критерії для надання статусу “соціального підприємства” неконкретизовані, враховуючи невизначеність поняття “соціально вразливих верств населення”.

Дані пільги та привілеї створюють корупційні ризики особливо з огляду на розмитість поняття “соціальне підприємство” та критеріїв для отримання такого статусу, відсутність механізмів контролю за його діяльністю з боку держави»³³.

Відповідно, одними із основних причин визнання таким, що містить корупційний ризик, законопроекту № 2710 від 23.04.2015, на думку уповноважених на здійснення антикорупційної експертизи органів, стала можливість створення соціальних підприємств «одразу у багатьох сферах», відсутність достатньої чіткості та визначеності як щодо запропонованого визначення соціального підприємства, так і поняття соціально вразливих верств населення.

У той же час, Великобританія та країни ЄС вже давно впроваджують соціальне підприємництво як інноваційний інструмент розв’язання проблем територіальних громад та населення. Соціальна економіка цього регіону вже забезпечила роботу 14,5 мільйонам людей, і, за останніми оцінками, нараховує 10% робочих місць та становить 8% ВВП ЄС³⁴. Варто підкреслити, що здебільшого країни-члени ЄС мають чітке законодавче визначення терміну «соціальне підприємництво» та план дій щодо розвитку соціального підприємництва.

У 2011 Європейська комісія схвалила довгострокову програму «Ініціатива соціального підприємництва»³⁵. Її метою є стимулювання країн європейського регіону до підтримки та розвитку соціального підприємництва. Програма має три основні фокуси: створення законодавчого середовища для соціальних підприємців, популяризація діяльності соціальних підприємств та створення умов для фінансування розвитку таких підприємств.

«Ініціатива соціального підприємництва» ЄС пропонує до вжитку широке визначення терміну «соціальне підприємство» і відносить до цього виду підприємницької діяльності суб’єкти господарювання:

1. Які здійснюють підприємницьку діяльність з метою досягнення суспільного впливу, соціальної або суспільної мети загального блага;
2. Які здебільшого реінвестують свій прибуток задля досягнення своєї соціальної або суспільної мети;
3. Принципи управління та власності яких відображають місію діяльності підприємства, базуються на демократичних засадах, залученні працівників та працівниць до управління, або зосереджуються на соціальній справедливості.

Програма виділяє чотири основні напрями діяльності соціальних підприємств:

1. Робоча інтеграція – навчання та інтеграція людей з інвалідністю та безробітних;
2. Надання особистих соціальних послуг – охорона здоров’я, медична допомога, благополуччя, професійний розвиток, навчання, послуги з огляду за дітьми, послуги для літніх людей або допомога людям, що перебувають у скруті;
3. Місцевий розвиток неблагополучних районів – соціальні підприємства у віддалених сільських районах, розвиток та відновлення окремих мікрорайонів у містах, допомога їм у розвитку та співпраці з іншими країнами;

³³ Висновок щодо відповідності проекту вимогам антикорупційного законодавства 16.03.2016

³⁴ Social enterprises and the social economy going forward: A call for action from the Commission Expert Group on Social Entrepreneurship (GECES)

³⁵ Social Business Initiative

4. Інші сфери – переробка сміття, охорона навколишнього середовища, спорт, мистецтво, культура, збереження історичних пам'яток, наука, дослідження та інновації, захист прав споживачів, аматорський спорт.

Кожна країна-член ЄС, беручи запропоновані програмою концепції за основу, конретизує визначення терміну «соціальне підприємство» у своєму законодавстві. Ознайомитись із варіантами законодавчого визначення терміну «соціальне підприємство» у різних країнах-членах ЄС можна у порівняльному звіті «Соціальні підприємства та їх екосистеми у Європі»³⁶.

Фрагментарне визначення терміну «соціальне підприємництво» в українському законодавстві можна знайти в Указі Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» №68/2016 від 26.02.2016 із затвердження «Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020»:

«недостатніми є стимули щодо здійснення організаціями громадянського суспільства підприємницької діяльності, спрямованої на вирішення соціальних проблем (соціальне підприємництво), долучення таких організацій до надання соціальних послуг зі сприяння у працевлаштуванні та професійної підготовки соціально вразливих верств населення»³⁷.

Також цей указ одним із перших визначив необхідність «стимулювання розвитку соціального підприємництва, зокрема удосконалення механізмів фінансової підтримки такої діяльності»³⁸.

Якщо розглядати соціальне підприємництво як спосіб робочої інтеграції людей з інвалідністю, то варто відмітити, що в українському законодавстві закріплено визначення підприємств, заснованих громадськими організаціями людей з інвалідністю з метою працевлаштування людей з інвалідністю, а також обов'язок держави надавати їм підтримку. Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» №875-XII від 21.03.1991 містить наступні положення:

«З метою виконання статутних завдань і цілей зареєстровані громадські організації осіб з інвалідністю, їх спілки мають право здійснювати необхідну господарську діяльність без мети отримання прибутку, а також господарську та підприємницьку діяльність шляхом створення госпрозрахункових установ і організацій із статусом юридичної особи, а також підприємств, заснованих на колективній власності громадських організацій.

Держава сприяє забезпеченню матеріально-технічними та іншими ресурсами виконання державних замовлень, зазначених у частинах другій та третій цієї статті»³⁹.

Однією із визначальних характеристик цього законодавчого акту є визначення державної підтримки підприємств та організацій громадських організацій осіб з інвалідністю:

«Підприємства та організації громадських організацій осіб з інвалідністю мають право на пільги із сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) відповідно до законів України з питань оподаткування.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері соціального захисту осіб з інвалідністю, ветеранів війни, визначає доцільність надання державної допомоги підприємствам та організаціям громадських організацій осіб з інвалідністю у вигляді пільг з оподаткування, поворотної та безповоротної фінансової допомоги (далі - фінансова допомога), позик, сприяє в наданні пріоритетів при розміщенні державного замовлення, у працевлаштуванні осіб з інвалідністю та в інших формах, а також здійснює облік і контроль за використанням такої допомоги»⁴⁰.

³⁶ Social enterprises and their ecosystems in Europe – Comparative synthesis report

³⁷ Розділ 2 Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020, затвердженої указом Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні»

³⁸ Розділ 4.3. Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020, затвердженої указом Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні»

³⁹ Стаття 14 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» №875-XII від 21.03.1991

⁴⁰ Стаття 141 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» №875-XII від 21.03.1991

Варто підкреслити, що надання такої державної підтримки уможливується тільки за умов дотримання цими підприємствами окреслених Кабінетом Міністрів України критеріїв⁴¹. Зокрема, кількість осіб з інвалідністю, які мають на таких підприємствах, в організаціях основне місце роботи, протягом попереднього звітного (податкового) періоду має бути не менш як 50 відсотків середньооблікової кількості штатних працівників облікового складу. Окрім цього, фонд оплати праці осіб з інвалідністю, які мають на підприємствах, в організаціях основне місце роботи, повинен становити протягом звітного періоду не менш як 25 відсотків суми загальних витрат на оплату праці, що належать до складу витрат згідно з правилами оподаткування податком на прибуток підприємств, а розмір середньомісячної заробітної плати в еквіваленті повної зайнятості осіб з інвалідністю повинен бути не менше законодавчо встановленого розміру мінімальної заробітної плати.

Особливу роль у володінні правом на користування пільгами підприємствами людей з інвалідністю відіграє критерій соціальної значущості (значимості). Він береться до уваги як під час розгляду питань про доцільність надання підприємствам та організаціям громадських організацій осіб з інвалідністю дозволу на право користування пільгами та відмови в ньому, так і при прийнятті рішення про скасування дозволу на користування певними пільгами:

«Заявникам-роботодавцям, які у межах коштів, наявних у Фонді, запропонують найбільші показники результативності з працевлаштування та/або реабілітації інвалідів і матимуть найбільшу соціальну значимість, надається перевага»⁴².

«Основними критеріями оцінки заявників-роботодавців можуть бути:

соціальна значимість (кількість інвалідів, які працюють (працюватимуть) та яким надаються (надаватимуться) послуги (продукція), розмір заробітної плати інвалідів, відсутність заборгованості з виплати заробітної плати, сума коштів (крім заробітної плати), що витрачається (витрачатиметься) на потреби інвалідів і на непромислову сферу для інвалідів)»⁴³.

«Рішення про скасування дозволу, строк дії якого не закінчився, приймається Міністерством у разі неефективності виробничої діяльності та відсутності соціальної значущості»⁴⁴.

Соціальне підприємництво може бути використано як метод соціальної адаптації та реабілітації не тільки людей із інвалідністю, а і ветеранів АТО/ООС, що потребують психологічної підтримки та знаходяться у пошуку роботи. На розгляд до комітетів Верховної Ради України станом на жовтень 2020 подано проект Закону України «Про статус ветеранів та членів сімей загиблих (померлих) захисників України та ветеранів» №3407 від 29.04.2020, що передбачає опис механізмів присвоєння статусу ветерана, введення єдиного реєстру ветеранів, а також визначення засад ведення ветеранського бізнесу:

«1) Ветеранським бізнесом є суб'єкт господарювання, заснований ветераном та/або, членом сім'ї загиблого (померлого) захисника України та ветерана, і за умови, що в такого суб'єкта господарювання протягом останнього року кількості ветеранів, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів, які мають там основне місце роботи, становить не менш як 50 відсотків середньооблікової чисельності штатних працівників від облікового складу.

⁴¹ Порядок надання дозволу на право користування пільгами з оподаткування для підприємств та організацій громадських організацій осіб з інвалідністю, затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 1010 від 8 серпня 2007

⁴² Пункт 2.14 Розділу II Інструкції з надання фінансової допомоги на поворотній і безповоротній основі та цільової позики за рахунок сум адміністративно-господарських санкцій та пені, що надходять до державного бюджету за невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування інвалідів, затвердженої наказом Міністерства праці та соціальної політики України № 270 від 06.09.2010

⁴³ Пункт 2.17 Розділу II Інструкції з надання фінансової допомоги на поворотній і безповоротній основі та цільової позики за рахунок сум адміністративно-господарських санкцій та пені, що надходять до державного бюджету за невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування інвалідів, затвердженої наказом Міністерства праці та соціальної політики України № 270 від 06.09.2010

⁴⁴ Пункт 12 Порядку надання дозволу на право користування пільгами з оподаткування для підприємств та організацій громадських організацій осіб з інвалідністю, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 1010 від 8.08.2007

2) Ветеранському бізнесу надається компенсація відсоткової ставки за нараховані і сплачені у поточному році відсотки за користування кредитом на започаткування або ведення господарської діяльності на умовах та в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України.

3) Ветеранському бізнесу можуть надаватись інші пільги, передбачені податковим законодавством»⁴⁵.

Проблема відсутності адекватного правового регулювання сфери соціального підприємництва в Україні привертає увагу і органів виконавчої влади. Зокрема, план заходів щодо реалізації Основних напрямів реалізації державної політики у сфері зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2022 серед завдань визначає «створення правового поля та стимулювання розвитку соціального підприємництва» з очікуваними результатами у вигляді внесення на розгляд Кабінету Міністрів України пропозицій щодо закріплення на законодавчому рівні поняття «соціальне підприємництво», видів та форм такого підприємництва, а також механізму стимулювання його розвитку»⁴⁶.

Відповідний план дій визначає і органи, відповідальні за реалізацію вказаного завдання: «Мінекономіки, Мінсоцполітики, інші заінтересовані центральні органи виконавчої влади, Спільний представницький орган репрезентативних всеукраїнських об'єднань профспілок на національному рівні (за згодою), Спільний представницький орган сторони роботодавців на національному рівні (за згодою)»⁴⁷. На жаль, жодним іншим актом щодо регулювання державного сектору не визначено установи чи підрозділу серед центральних органів виконавчої влади, відповідальних за розвиток соціального підприємництва. У той же час, відповідно до Положення про Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Міністерство є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує:

«формування та реалізує державну політику економічної, соціального розвитку і торгівлі, державну промислову політику, державну інвестиційну політику, державну зовнішньоекономічну політику, державну політику у сфері технічного регулювання, стандартизації, метрології та метрологічної діяльності, управління об'єктами державної власності, реалізації майна, розвитку підприємництва, державно-приватного партнерства, інтелектуальної власності, інноваційної діяльності в реальному секторі економіки, державних та публічних закупівель, а також державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів»⁴⁸.

Тож саме Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України (Мінекономіки) може бути визнано ключовим центральним органом влади, що відповідає за розвиток соціального підприємництва у співпраці з Міністерством соціальної політики України та іншими міністерствами.

У 2019 було розроблено і запропоновано єдиний підхід щодо визначення терміну «соціальне підприємництво» в Україні у проекті «Концепції розвитку соціального підприємництва в Україні» у рамках проекту Координатора проектів ОБСЄ в Україні «Запобігання торгівлі людьми в Україні шляхом посилення економічних можливостей представників груп ризику»:

«Соціальним підприємництвом пропонується визнати підприємницьку діяльність суб'єкта господарювання, яка відповідає наступним критеріям:

⁴⁵ Стаття 19 проекту Закону України «Про статус ветеранів та членів сімей загиблих (померлих) Захисників України та ветеранів» №3407 від 29.04.2020

⁴⁶ Пункт 57 плану заходів щодо реалізації Основних напрямів реалізації державної політики у сфері зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2022, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України № 216-р від 3.03.2020

⁴⁷ Пункт 57 плану заходів щодо реалізації Основних напрямів реалізації державної політики у сфері зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2022, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України № 216-р від 3.03.2020

⁴⁸ Пункт 1 Положення про Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 459 від 20.08.2014

соціальна мета діяльності суб'єкта господарювання має бути закріплена в його установчих документах або у договорах чи інших документах, що підтверджують соціальну мету його діяльності;

суб'єкт господарювання частково або повністю спрямовує свій прибуток (дохід) на соціальну мету, провадить свою діяльність із соціальною метою, надає свої товари, роботи, послуги із соціальною метою, працевлаштовує осіб, що належать до вразливих категорій населення;

суб'єкт господарювання добровільно публічно звітує не рідше ніж один раз на рік про результати свого соціального підприємництва відповідно до визначених ним показників та прогнозованих результатів;

суб'єкт господарювання дотримується демократичної форми управління (тільки для юридичних осіб) або спрямовує частково чи повністю свій прибуток (дохід) на соціальну мету до суб'єкта, який здійснює діяльність з такою метою та дотримується демократичної форми управління»⁴⁹.

У вересні 2020 було опубліковано Білу книгу розвитку соціального підприємництва в Україні, яка описує першочергові завдання та можливу логіку дій уряду України в галузі розвитку соціального підприємництва. Її підготовлено у рамках міжнародного партнерського проєкту «Соціальне підприємництво: досягнення соціальних змін за ініціативою “знизу”», про який зазначалось у першому розділі. Авторський колектив Білої книги пропонує закріпити наступне визначення соціального підприємництва у Концепції державної політики щодо розвитку соціального підприємництва на 2021-2023 з можливістю його корегування у будь-який момент у разі необхідності:

«Соціальне підприємництво – це підприємницька діяльність, яку безпосередньо здійснюють громадські об'єднання (громадської організації, громадської спілки) відповідно до свого статуту та мети (цілей) громадського об'єднання щодо вирішення соціальних та екологічних проблем, спрямовуючи у повному обсязі отриманий дохід виключно на досягнення мети (цілей) громадського об'єднання»⁵⁰.

В умовах відсутності єдиного підходу до визначення та регулювання соціального підприємництва на загальнонаціональному рівні в Україні, на місцевому рівні це питання може набути нового ракурсу завдяки впровадженню політики децентралізації. Вона передбачає передання органам місцевого самоврядування повноважень та ресурсів для самостійного вирішення соціально-економічних викликів на місцях. Таким чином, децентралізація змінює розподіл повноважень центральних та місцевих органів влади. Якщо розробка національної стратегії щодо розвитку соціального підприємництва, напрацювання державних політик та сприяння у їх реалізації є роботою центральних органів влади, то визначення і вирішення актуальних суспільно важливих проблем громади, розробка місцевих програм та їх подальше виконання, оподаткування, фінансування і надання допомоги переходить до повноважень місцевих органів влади та зацікавлених сторін у новостворених об'єднаних територіальних громадах (ОТГ).

Наразі місцеві органи влади і органи місцевого самоврядування вже включають заходи щодо розвитку соціального підприємництва до обласних та місцевих програм. Наприклад, у Запоріжжі та Вінницькій міській ОТГ розроблено цільові програми розвитку соціального підприємництва.

У 2018 було затверджено «Програму сприяння розвитку соціального підприємництва в м. Запоріжжі»⁵¹. Вона включає 4 основних завдання та 15 заходів, спрямованих на їх виконання. У той же час, вона не містить визначення поняття «соціальне підприємство». На думку авторського колективу програми, вона є засобом розв'язання таких питань, як:

⁴⁹ Проєкт «Концепції розвитку соціального підприємництва в Україні»

⁵⁰ Біла книга розвитку соціального підприємництва в Україні

⁵¹ Програма сприяння розвитку соціального підприємництва в м. Запоріжжі

- вирішення чи пом'якшення конкретної соціальної проблеми, у тому числі проблеми працевлаштування вразливих груп населення;
- недостатній рівень розвитку соціального підприємництва в місті;
- недостатня поінформованість про діяльність соціальних підприємств.
- Передбачено, що фінансування на виконання програми буде здійснюватись за рахунок коштів загального фонду бюджету міста та інших джерел, у тому числі міжнародних організацій (грантодавців), не заборонених чинним законодавством. Очікувані результати від виконання програми:
- вирішення нагальних соціальних проблем, які були недооцінені або проігноровані;
- соціально-економічна інтеграція вразливих груп мешканців міста;
- створення фінансово-стійких соціальних підприємств;
- поширення досвіду функціонування соціального підприємництва.

Програма розвитку малого і середнього підприємництва у Київській області на 2019-2020⁵² у рамках своєї мети передбачає «розвиток соціального підприємництва із залучення до господарської діяльності інвалідів, жінок, молоді, учасників АТО, внутрішньо переміщених осіб», а в запланованих відповідно до пріоритетних напрямів підтримки малого і середнього підприємництва заходах зазначає збільшення соціальної ролі підприємництва за рахунок підтримки «підприємництва для окремих категорій населення (внутрішньо переміщені особи, звільнені у запас або відставку, молодь, старше покоління)». Відповідно, соціальне підприємництво розглядається у рамках цієї програми як підприємництво окремих вразливих категорій населення.

У 2020 було розроблено та затверджено «Програму розвитку соціального підприємництва Вінницької міської ОТГ на 2020-2022»⁵³. Вона передбачає 29 заходів для комплексного розвитку сприятливої екосистеми соціального підприємництва у Вінницькій міській ОТГ та пропонує використовувати визначення соціального підприємництва, що було розроблено робочою групою експертів та експерткою у проєкті «Концепції розвитку соціального підприємництва в Україні». Окрім цього, вона передбачає перелік цілей діяльності, для яких можуть створюватись соціальні підприємства.

Цілями прийняття та діяльності зазначеної вище програми визначено наступні:

- впровадження інституційної підтримки соціального підприємництва та соціальних інновацій;
- популяризація культури соціального підприємництва;
- вимірювання соціального впливу та промоція соціальної звітності;
- розвиток бізнес-навичок та підтримка розвитку соціального бізнесу;
- сприяння вільному доступу до ринків для соціальних підприємств;
- створення фінансових інструментів для розвитку соціального підприємства.

Отже, чинні українські нормативні акти не містять визначення терміну «соціальне підприємництво» або похідних від нього термінів. Це зумовлює функціонування відповідних суб'єктів господарювання в умовах юридичної невизначеності, непрозорості та потенційних зловживань. Фрагментарно згадки про соціальне підприємництво можна знайти у різноманітних підзаконних нормативно-правових актах. У свою чергу, розвитку набувають місцеві програми розвитку соціального підприємства, які, через відсутність регулювання цього питання на загальнодержавному рівні, не мають уніфікованого підходу та можуть відрізнятися в межах різних областей та громад. Тож існує нагальна потреба у формалізації концептуальних засад існування та розвитку соціального підприємництва в Україні та подоланні існуючої правової прогалини.

⁵² Програма розвитку малого і середнього підприємництва у Київській області на 2019-2020

⁵³ Програма розвитку соціального підприємництва Вінницької міської ОТГ на 2020-2022

03 Основні перешкоди на шляху розвитку соціального підприємництва в Україні

Підсумовуючи інформацію, викладену у першому та другому розділах, виділимо основоположні проблеми, які стоять на шляху розвитку соціального підприємництва в Україні:

1. Відсутність чіткого законодавчого регулювання, включаючи термінологічне визначення та існування національних і місцевих програмами підтримки розвитку соціального підприємництва;
2. Значна залежність сектору соціальної економіки від іноземної підтримки та інвестицій.

Зазначені проблеми породжують чималий перелік перешкод, які соціальним підприємцям та підприємцям в Україні доводиться долати. Зокрема, відсутність законодавчого регулювання спричиняє:

1. Відсутність інституційного визнання соціального підприємництва;
2. Відсутність відповідного регуляторного середовища та критеріїв вимірювання соціальних показників впливу;
3. Відсутність статистичного обліку соціальних підприємств та єдиного реєстру соціальних підприємств;
4. Відсутність офіційного моніторингу чисельності та діяльності соціальних підприємств у регіонах у регіонах;
5. Відсутність програм з допомоги у розвитку соціальних підприємств.

Останній перепис соціальних підприємств було проведено у 2016. Його результатом стало формування Каталогу соціальних підприємств України 2016-2017⁵⁴. Він включає 150 соціальних підприємств, з яких 91 своєю основною діяльністю визначають працевлаштування уразливих груп населення (людей з інвалідністю, ветеранів та ветеранок АТО, внутрішньо переміщених осіб), 79 генерують прибуток для підтримки діяльності організації, 60 генерують прибутки для надання послуг конкретним групам населення, а 40 фінансують певні види послуг. Варто підкреслити, що перший Каталог соціальних підприємств України 2013 містив інформацію лише про 41 соціальне підприємство. Після 2017 перепис і підрахунок соціальних підприємств не проводився. Певну інформацію щодо соціальних підприємств можна знайти на інформаційному ресурсі «Social business in UA»⁵⁵ – він нараховує 52 соціальні підприємства. Проте за даними аналітичного звіту «Соціальне підприємництво в Україні: Економіко-правовий аналіз»⁵⁶, підготовленого у 2020, сьогодні в Україні працюють близько 1000 підприємств, які можна віднести до соціальних, що демонструє прогресуючий зріст кількості соціальних підприємств у останні 6 років, проте інформацію про них дуже фрагментарна та розрізнена.

В умовах відсутності відповідного регуляторного середовища, соціальні підприємці та підприємниці мають обмежений доступ до державних та приватних ринків, а також до кредитування. Наприклад, законодавство щодо здійснення державних закупівель не передбачає додаткових балів для соціальних підприємств, які беруть участь у публічних закупівлях. Більше того, кожний державний інститут, орган місцевого са-

⁵⁴ Каталог соціальних підприємств України 2016-2017

⁵⁵ База підприємств Social business in UA

⁵⁶ Аналітичний звіт «Соціальне підприємництво в Україні: Економіко-правовий аналіз»

моврядкування може тлумачити поняття соціального бізнесу на власний розсуд, що не виключає спекуляцій та маніпуляцій⁵⁷.

Значна залежність від іноземний підтримки та інвестицій породжує обмеження як щодо розвитку сфери соціального підприємництва в Україні загалом, та і щодо розвитку конкретних соціальних підприємств. Кількість тренінгових та навчальних подій з соціального підприємництва, які проводяться за підтримки міжнародних донорів, обмежена. Те ж стосується і кількості місць для відвідувачів та відвідувачок інформаційно-просвітницьких подій.

Багато соціальних підприємств, які утворилися на базі громадських організацій, залучили фінансування для запуску своєї діяльності через грантові програми від міжнародних донорів. Проте кількість таких грантових програм також обмежена, а інші інструменти з доступу до фінансів для розвитку бізнесу для соціальних підприємств та підприємців майже відсутні. Єдина кредитна програма, орієнтована виключно на соціальних підприємців, це програма соціального інвестування Western NIS Enterprise Fund, про яку розповідали у першому розділі. Проте ця програма орієнтована виключно на вже діючі соціальні підприємства, що унеможлиблює її використання для запуску стартапів, а існуюча система кредитування для класичних (комерційних) підприємств ставить соціальні підприємства у нерівні умови.

З метою встановлення ключових перешкод щодо ведення та діяльності соціального підприємництва в Україні на думку самих соціальних підприємців та підприємниць, у червні-липні 2020 авторками цього дослідження було проведено опитування 51 соціальних підприємців та підприємниць з різних регіонів України. Серед респондентів та респонденток були представники та представниці Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Тернопільської, Харківської та Чернівецької областей. Це були як особи, які тільки розпочинають свою діяльність, так і засновники та засновниці успішно діючих соціальних підприємств. Щодо гендерного розподілу, в опитуванні взяли участь 33 жінки і 18 чоловіків. Сектори економіки, представлені респондентами та респондентками:

- підприємства у сфері виробництва, промисловості та сільського господарства – 30%;
- підприємства, що працюють в галузі освіти та задімаються просвітницькою діяльністю – 20%;
- підприємства, що працюють в галузі готельно-ресторанного бізнесу (кав'ярні, бари, громадське харчування) – 20%;
- підприємства, що працюють у культурній сфері (мистецтво, туризм) – 10%;
- підприємства, що працюють в галузі торгівлі (інтернет-торгівлі) – 10%;
- підприємства, що працюють у сфері охорони навколишнього середовища – 10%.

Лише дві особи з опитаних зазначили, що перешкоди щодо ведення та діяльності соціального підприємництва в Україні відсутні, решта вказали принаймні одну. Основні 10 перешкод, які визначили опитані соціальні підприємці та підприємниці відобра-

	Перешкода	Кількість відповідей (%)
1	Труднощі з доступом до фінансів (стартового капіталу, інвестицій для розвитку, тощо)	65%
2	Відсутність єдиного розуміння соціального підприємництва серед державних/фінансових установ	51%

⁵⁷ Аналітичний звіт «Соціальне підприємництво в Україні: Економіко-правовий аналіз»

	Перешкода	Кількість відповідей (%)
3	Відсутність відповідного статусу для соціального підприємства у законодавстві	49%
4	Відсутність єдиного розуміння соціального підприємництва у суспільстві	47%
5	Доступність/вартість приміщення та матеріалів	43%
6	Брак знань та навиків (бізнес-менеджменту, комунікації, тощо)	41%
7	Відсутність доступу до служб підтримки та консультування	35%
8	Відсутність доступу до служб підтримки та консультування	35%
9	Складнощі у побудові бізнес моделі	29%
10	Низький рівень громадської свідомості	27%

Таблиця 1. Основні 10 перешкод в діяльності соціальних підприємств в Україні, які виділили опитані у червні-липі 2020 соціальні підприємці та підприємниці

Детальніше із відповідями опитаних соціальних підприємців та підприємниць можна ознайомитись у Таблиці 2.

Перешкода	Відповіді (цитати) респондентів та респонденток
Доступ до фінансування	<p>Відсутність доступних кредитів для старту соціального бізнесу</p> <p>Немає фінансування таких проєктів [соціальних підприємств – ред.] у моєму регіоні</p> <p>Довгий пошук фінансових ресурсів для заснування власного виробництва</p> <p>Відсутність доступних коштів</p> <p>Відсутність грошей для старту</p> <p>Пошук інвестора</p>
Зарегульованість	<p>Ми орендуємо приміщення як ГО [громадська організація – ред.], але щоб отримати це приміщення, довелося пройти дуже довгу процедуру</p> <p>Відсутність простих механізмів працевлаштування людей з інвалідністю, довга процедура отримання довідок МСЕК [медико-соціальної експертної комісії – ред.]</p> <p>Відсутність простих механізмів працевлаштування (наявність відповідної групи інвалідність, МСЕК і т.д)</p>
Відсутність відповідного законодавства	<p>Поняття «соціальне підприємництво» відсутнє у законодавстві, є невизначеним. Немає на національному рівні інструкцій чи законів, що пояснюють його функціонування і можливу взаємодію з державними структурами</p> <p>Пояснення у кожній інстанції що таке соціальне підприємство</p> <p>Відсутність державної підтримки розвитку соціального підприємництва</p>

Перешкода	Відповіді (цитати) респондентів та респонденток
Необізнаність населення щодо соціального підприємництва	<p>Поняття «соціальне підприємництво» відсутнє у законодавстві, є невизначеним. Немає на національному рівні інструкцій чи законів, що пояснюють його функціонування і можливу взаємодію з державними структурами</p> <p>Пояснення у кожній інстанції що таке соціальне підприємство</p> <p>Відсутність державної підтримки розвитку соціального підприємництва</p>
Необізнаність населення щодо соціального підприємництва	<p>Відсутність розуміння у громади статусу соціального підприємства. На жаль, ще є думка у населення, що вирішувати проблеми має хтось [замість них – ред.] і при цьому безкоштовно</p> <p>Суспільство не розуміє суті і цілей соціального підприємництва. Є складнощі зі сприйняттям, доводилося багато розповідати і пояснювати. Ми намагаємося вести наш проєкт максимально прозоро, щоб всі бачили і розуміли суть нашої діяльності</p> <p>Зміна стереотипів та набуття довіри у батьків/опікунів майбутніх наших працівників</p> <p>Стереотипи мислення у громаді щодо можливостей людей з вразливих груп населення</p>
Доступ до ресурсів	<p>Довгий пошук відповідного приміщення для ресторанної діяльності</p> <p>Важко було знайти підходяще приміщення</p> <p>Важко знайти людей, які на даному етапі погодяться працювати на волонтерських засадах, надалі з ростом продажів отримуючи відсоток</p>
Відсутність необхідних знань та навичок	<p>Відсутність розуміння вимірювання соціального впливу, побудови бізнес-моделі, брак знань в сфері бізнес-менеджменту, комунікації</p> <p>Відсутність знань з юридичних аспектів реєстрації та ведення діяльності</p> <p>Складнощі у розробці бізнес-плану</p> <p>Складність із визначенням ЦА [цільової аудиторії – ред.] та маркетинговою стратегією</p> <p>Важко донести до потенційних споживачів соціальну ідею</p> <p>Відсутність у мене, як практичних знань, так і навичок організації підприємства та роботи громадської організації</p>
Конкуренція	<p>Оскільки підприємство соціальне, то доходи відповідно менші, ніж у комерційних підприємств в тій же галузі. Витрати ж залишаються аналогічними (приміщення, техніка тощо), що значно зменшує рентабельність бізнесу</p> <p>Висока конкуренція з традиційним бізнесом</p> <p>Існування в умовах високої конкуренції зі звичайним бізнесом, який може звільняти неефективних співробітників або не несе додаткових витрат на створення робочих місць для людей з інвалідністю</p> <p>Складність у продажі товарів, реклама не спрацьовує</p> <p>Маленька команда. Не можемо залучати та оплачувати зайнятість більшої кількості фахівців. Працюємо з волонтерами, постійна плінність кадрів</p>

Перешкода	Відповіді (цитати) респондентів та респонденток
Багатозадачність соціального підприємства у побудові бізнесу та вирішення соціальної проблеми	Довелося з нуля вибудувувати системи сортування вторсировини [вторинної сировини – ред.], одночасно проводити просвітницьку діяльність і налаштовувати процеси, шукати відповідне приміщення і партнерів, вести перемовини з владою і [адвокатувати – ред.] законодавчі зміни у секторі поводження з побутовими відходами
	Дополнительное обучение ребят с ментальной инвалидностью и персонала [Додаткове навчання осіб з ментальною інвалідністю і персоналу для роботи з ними – ред.]
	Основні виклики – це власне робота з працівниками, які не звикли до роботи повний день, відповідальності, великих розумових навантажень, мають прояви пост-травматичного синдрому і алкогольну залежність. Тому умовою роботи є обов'язкові заняття з психологами
	Складність у продажі товарів, реклама не спрацьовує

Таблиця 2. Відповіді опитаних соціальних підприємців та підприємниць щодо перешкод, які, на їхню думку, стоять на розвитку соціального підприємництва в Україні

Впливає і на діяльність соціальних підприємств і конкуренція з громадськими організаціями. В умовах сучасної суспільної парадигми, вразливі категорії населення, з якими працюють соціальні підприємці та підприємниці, можуть віддавати перевагу отриманню безкоштовної допомоги та послуг, аніж тому, щоб ставати клієнтами та клієнтками соціальних підприємств або працевлаштовуватись у таких суб'єктів господарювання⁵⁸.

Як зазначалось вище, опитані авторками дослідження соціальні підприємці та підприємниці представляють різні регіони України. Проте виокремлені ними перешкоди цілком співпадають із тими бар'єрами у розвитку соціального підприємництва, які були визначені під час підготовки «Програми розвитку соціального підприємництва Вінницької міської ОТГ на 2020-2022»⁵⁹ у результаті проведення її авторами та авторками чотирьох фокус-груп, ознайомчої зустрічі з представниками та представницями виконавчих органів міської ради, а також трьох засідань робочої групи, яка працювала над проектом програми. Вони звертають увагу на те, що у місті:

- не впроваджено місцевої програми для підтримки виключно соціальних стартапів або соціальних підприємств для масштабування бізнесу;
- немає структури, яка б підтримувала розвиток бізнесів соціальних підприємств;
- збір статистичної інформації з соціального підприємництва не передбачено державним органом статистики;
- не передбачена програма «соціального замовлення» для закупки соціальних послуг у соціальних підприємців та підприємниць, можливість впровадження якої передбачена Законом України «Про соціальні послуги»;
- не запроваджена система підтримки для соціальних підприємців у підготовці заявок на участь у публічних закупівлях;
- відсутня система постійного бізнес-коучингу для соціальних підприємців; соціальні підприємства не входять до складу бізнес-асоціацій та бізнес-об'єднань міста;
- немає комерційних/некомерційних/державних освітніх установ, що здійснюють підготовку, консультування, надання менторської підтримки соціальним підприємцям на постійній основі;

⁵⁸ Аналітичний звіт «Соціальне підприємництво в Україні: Економіко-правовий аналіз»

⁵⁹ Програма розвитку соціального підприємництва Вінницької міської ОТГ на 2020-2022

- не проводилась системна інформаційна кампанія, спрямована на популяризацію соціального підприємництва; немає громадської організації, яка б фокусувала свою діяльність на популяризації та просуванні соціального підприємництва у громаді;
- не передбачено навчального курсу зі шкільного соціального підприємництва на базі загальноосвітніх шкіл міста; курс «Соціальне підприємництво» викладається лише у ряді закладів вищої освіти міста, а наукові роботи з теми соціального підприємництва не розробляються серед місцевої наукової спільноти.

Відповідно, наразі в Україні існує низка перешкод, які стоять на шляху розвитку соціального підприємництва та обмежують можливості для масштабування вже діючих соціальних підприємств. Відсутність визначення соціального підприємництва та його законодавчого закріплення є однією з найвагоміших перешкод, адже, з одного боку, у зв'язку із цим серед державних, фінансових установ та населення немає єдиного розуміння соціального підприємництва, що породжує зарегульованість цього сектору. З іншого боку, соціальні підприємці та підприємниці, по факту, вимушені працювати в «тіні», через що суспільний та економічний вплив їх діяльності не можливо визначити.

Для досягнення стійкості, соціальні підприємства, особливо новостворені, потребують стартового фінансування у формі безповоротної фінансової допомоги, адже запуск та розвиток соціальних підприємств вимагає більших капіталовкладень та ресурсів, аніж у випадку заснування класичного (комерційного) підприємства через соціальне навантаження. Зазвичай у штаті соціальних підприємства обов'язковою є наявності

04 Вплив кризи, спричиненої COVID-19, на діяльність соціальних підприємств та державна підтримка суб'єктів господарської діяльності в період карантинних обмежень

Пандемія COVID-19 стала значним випробовуванням для кожної країни щодо спроможності її державного апарату впоратись із викликами, спричиненими нею як для медичної системи, так і для економічного сектору. Україна, як і інші країни ЄС, з метою запобігання поширення коронавірусної інфекції, прийняла рішення щодо введення жорстких карантинних ще на початку весни 2020.

11 березня 2020 Кабінету Міністрів України (Кабмін) прийняв постанову «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2»⁶⁰ №211 від 11.03.2020, якою на всій території України встановлювали карантин з 12 березня 2020 до 3 квітня 2020. Запроваджені заходи включали заборону відвідування закладів освіти, а також заборону проведення усіх масових заходів за участі понад 200 осіб, крім заходів, необхідних для забезпечення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування. 16 березня 2020 до постанови було внесено зміни⁶¹ до введено більш жорсткі обмеження, зокрема, заборонено:

- проведення всіх масових (культурних, розважальних, спортивних, соціальних, релігійних, рекламних та інших) заходів за участі понад 10 осіб, крім заходів, необхідних для забезпечення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- роботу суб'єктів господарювання, яка передбачає приймання відвідувачів та відвідувачок, зокрема закладів громадського харчування (ресторанів, кав'ярень), торговельно-розважальних центрів, інших закладів розважальної діяльності, фітнес-центрів, закладів культури, торговельного і побутового обслуговування населення, крім роздрібної торгівлі продуктами харчування, пальним, засобами гігієни, лікарськими засобами та виробами медичного призначення, засобами зв'язку, провадження банківської та страхової діяльності, а також торговельної діяльності і діяльності з надання послуг з громадського харчування із застосуванням адресної доставки замовлень за умови забезпечення відповідного персоналу засобами індивідуального захисту;
- регулярні та нерегулярні перевезення пасажирів автомобільним транспортом у приміському, міжміському внутрішньообласному і міжобласному сполученні (крім перевезення легковими автомобілями) тощо.

У цих умовах українські соціальні підприємства, діяльність яких здебільшого підпадає під зазначені вище першу та другу категорії заборон, опинились в критичній ситуації. 25 березня 2020 було затверджено постанову Кабміну «Зміни, що вносяться до актів Кабінету Міністрів України»⁶² № 239, що подовжила дію карантинних обмежень до 24 квітня 2020. Перелік та характер цих обмежень підлягав перегляду щотижня, а згодом їх дію було підтримано до 22 травня 2020⁶³.

⁶⁰ Постанова Кабінету Міністрів України «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» №211 від 11.03.2020

⁶¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Зміни, що вносяться до постанови Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 211» № 215 від 16.03.2020

⁶² Постанова Кабінету Міністрів України «Зміни, що вносяться до актів Кабінету Міністрів України» № 239 від 25.03.2020

⁶³ Постанова Кабінету Міністрів України «Зміни, що вносять до актів Кабінету Міністрів України» №343 від 04.05.2020

Така невизначеність щодо реального терміну дії заборон негативно вплинула на стійкість усіх соціальних підприємств, навіть тих, які мали досить ефективну та гнучку бізнес-модель, адже спершу було оголошено тритижневий карантин, а згодом його термін в декілька етапів продовжили на 10 тижнів (до 22 травня 2020).

З 22 травня 2020 в Україні введено в дію адаптивний карантин: кожен регіон отримав можливість самостійно визначати обсяг карантинних заходів на своїй території відповідно до встановлених стандартів. Згідно з постановами Кабміну «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протіепідемічних заходів»⁶⁴ №392 від 20.05.2020 та «Про встановлення карантину та запровадження посиленіх протіепідемічних заходів на території із значним поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2»⁶⁵ №641 від 22.07.2020, залежно від епідемічної ситуації в регіоні чи окремих його частинах, вводили так звані «зелений», «жовтий», «помаранчевий» або «червоний» рівні епідемічної небезпеки поширення COVID-19. У зонах «помаранчевої» та «червоної» зон заборонялась, між іншим, діяльності закладів розміщення (хостелів, туристичних баз, тощо), крім готелів; діяльності розважальних закладів, ресторанів у нічний час; діяльності спортзалів, фітнес-центрів, закладів культури; діяльність нових змін в дитячих таборах; робота громадського транспорту; відвідування закладів освіти; діяльність ТРЦ, кафе та ресторанів.

Проте рух громадського транспорту було відновлено, роботу підприємств, у тому числі і соціальних підприємств, було дозволено за умови дотримання маскового режиму, соціального дистанціювання та інших рекомендацій Міністерства охорони здоров'я України. Головний державний санітарний лікар України розробив та затвердив Тимчасові рекомендації щодо організації протіепідемічних заходів на період карантину у зв'язку із поширенням корона вірусної хвороби (COVID-19)⁶⁶.

Зазначені рекомендації, з одного боку, покликані допомогти підприємцям та підприємцям організувати роботу з клієнтами безпечно, але, з іншого боку, несуть додаткове навантаження на них у вигляді витрат на закупівлю нової техніки (наприклад, техніки для дистанційного вимірювання температурного режиму), дезінфікуючих засобів, забезпечення працівників та працівниць захисними засобами, проведення додаткового прибирання, збільшення дистанції між клієнтами і клієнтками і, як результат, часткового зменшення їх обсягу. Наприклад, для закладів харчування столи необхідно встановлювати на відстані не менше 1,5 метрів один від одного, а за одним столом дозволяється розміщення не більше, аніж 4 осіб. Окрім цього, відповідно до встановлених правил забороняється проведення свят, публічних заходів, масових банкетів чисельністю людей більше 10 осіб.

У зв'язку із збільшенням кількості випадків захворювань на коронавірусну інфекцію, 11 листопада 2020 постановою Кабміну №1100⁶⁷ в Україні було введено «карантин вихідного дня», що передбачав додаткові обмеження на здійснення підприємницької діяльності у період з 00 годин 00 хвилин суботи до 00 годин 00 хвилин понеділка на території України з 14 листопада 2020 до 30 листопада 2020. Такі заходи отримали значний опір у підприємницькому середовищі, особливо серед представників та представниць суб'єктів господарювання, які передбачають приймання відвідувачів та відвідувачок (закладів громадського харчування (ресторанів, кав'ярень), торговельно-розважальних центрів, інших закладів розважальної діяльності, фітнес-центрів, закладів культури, торговельно-і побутового обслуговування населення), адже значна частина їхньої виручки протягом тижня припадає саме на вихідні дні.

⁶⁴ Постанова Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протіепідемічних заходів» №392 від 20.05.2020

⁶⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину та запровадження посиленіх протіепідемічних заходів на території із значним поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» №641 від 22.07.2020

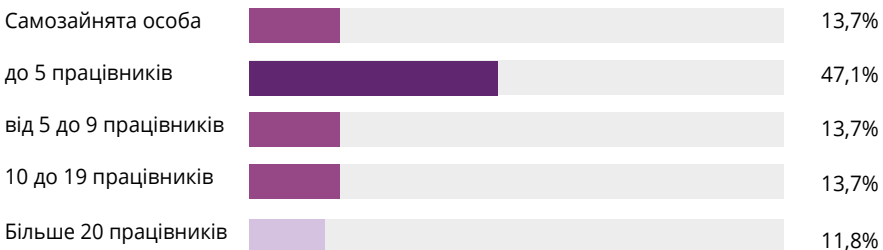
⁶⁶ Тимчасові рекомендації щодо організації протіепідемічних заходів на період карантину у зв'язку із поширенням корона вірусної хвороби (COVID-19), затверджені постановою Головного державного санітарного лікаря України №34 від 06.06.2020

⁶⁷ Постанова Кабінету Міністрів України «Зміни, що вносяться до постанови Кабінету Міністрів України від 22 липня 2020 №641» №1100 від 11.11.2020

Відповідно, дослідження впливу COVID-19 і карантинних заходів на діяльність соціальних підприємств доцільно здійснювати через призму різних етапів введення карантину – під час повного зупинення діяльності підприємств і в умовах обмежень (тимчасових рекомендацій) адаптивного карантину. Опитування соціальних підприємців та підприємниць, яке було здійснено у межах цього дослідження, відбулось у червні-липні 2020. Відповідно, воно репрезентує становище та виклики соціального підприємництва як в період жорстких карантинних обмежень, так і перших місяців адаптивного карантину.

Однією із показових подій у сфері соціального підприємництва в Україні періоду дії жорстких карантинних обмежень з 12 березня по 22 травня стало припинення діяльності соціальним підприємством «Creative Women Space»⁶⁸. «Creative Women Space» – це перший в Україні жіночий креативний простір, заснований п'ятьма жінками власним коштом. Простір працював за моделлю надання платних послуг з організації заходів та коворкінгу. Виручені кошти спрямовувались на проекти з розвитку жінок у творчості та бізнесі. Причиною закриття соціального підприємства стала подальша нерентабельність його бізнес-моделі і неможливість проведення масових офлайн заходів при збереженні фінансових зобов'язань по відношенню до орендодавців у повному обсязі. Засновниці «Creative Women Space»⁶⁹ продовжують працювати над перезапуском свого соціального підприємства у онлайн форматі та розвитком інших напрямів та продуктів. Зокрема, у листопаді 2020 вони презентували проект «Creative Women Publishing» та розпочали проведення краудфандингової кампанії щодо збору коштів для публікації книги «Про що вона мовчить: книжка написана жінками для жінок»⁷⁰.

Необхідність у перегляді бізнес-моделі стала одним із основних завдань, вирішення якого потребували більшість соціальних підприємців та підприємниць у перші місяці після введення карантинних обмежень. Навіть відносно сталі підприємства, які мали досвід діяльності більше 2 років, вимушені були переглянути оптимізувати свої процеси. Варто зауважити, що здебільшого, соціальні підприємства в Україні функціонують як мікро або малий бізнес зі штатом до 5 осіб (Діаграма 1). Підприємства такого масштабу можуть швидше трансформувати та оптимізувати свої виробничі процеси, а також адаптуватися до нових змін. Тож в умовах ефективного менеджменту більшості із них вдалось перелаштувати свою діяльність вже до початку літа 2020.

Діаграма 1. Розподіл відповідей респондентів та респонденток на запитання «Скільки людей працює зараз на Вашому соціальному підприємстві?»

У зв'язку із тим, що карантинні обмеження в Україні не були зняті, а весь час зазнавали певних трансформацій, усі соціальні підприємства вимушені були адаптувати свій графік роботи до нових умов, деякі із них перевели співробітників та співробітниць на роботу у форматі неповного робочого дня і запровадили дистанційний режим. Опитування свідчить, що переважно команди соціальних підприємств залишались сталими

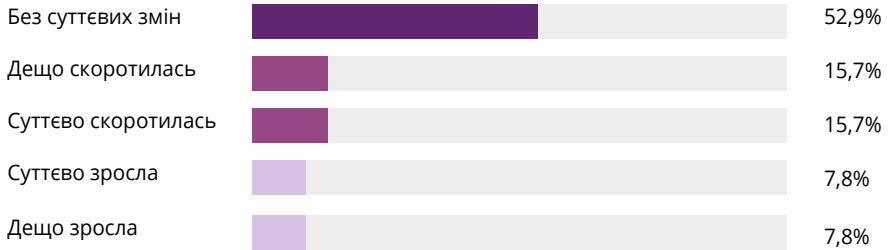
⁶⁸ Соціальне підприємство «Creative Women Space»

⁶⁹ Соціальне підприємство «Creative Women Publishing»

⁷⁰ Краудфандингова кампанія «Про що вона мовчить: книжка написана жінками для жінок»

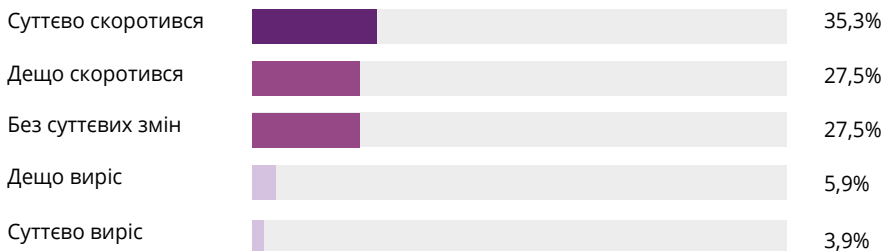

(Діаграма 2), незважаючи на ризик потенційних скорочень. Це може бути результатом об'єднання працівників та працівниць цих підприємств, у першу чергу, спільними цінностями та переконаннями, а не комерційними цілями. Про зменшення кількості працівників та працівниць повідомили 31,4% опитаних осіб, що пов'язано зі скороченням кількості клієнтів та клієнок, обсягу товарообігу та повним призупиненням діяльності деяких підприємств. Збільшення штату спостерігається у 15,6% опитаних, що стало наслідком запуску ними нових продуктів і каналів продажу, а також успішної реалізації фандрейзингових кампаній.

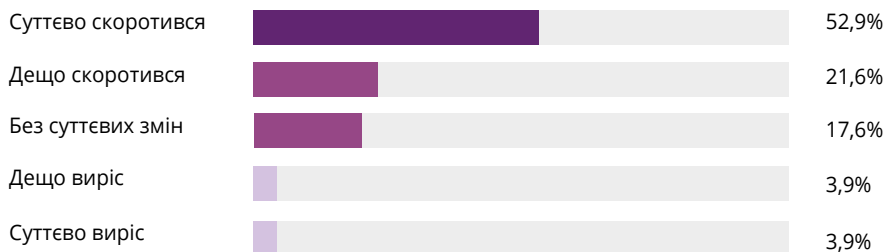
Діаграма 2. Розподіл відповідей респондентів та респонденток на запитання «Як змінилась кількість працівників Вашого соціального підприємства за останні 3 місяці? (зважаючи на карантинні обмеження)»

Під час участі у персональних телефонних інтерв'ю, що проводились у липні 2020, соціальні підприємці та підприємниці наголошували на факті падіння купівельної спроможності клієнтів та клієнок на ринку, а також зміні їх споживацької поведінки та пріоритетів у прийнятті рішення щодо купівлі тих чи інших товарів. Велике значення наразі має безпечність процесу здійснення покупки, можливість здійснення замовлення онлайн та отримання доставки безконтактно. Про скорочення кількості клієнтів та клієнок повідомили 62,8% опитаних соціальних підприємців та підприємниць, у той час як зростання їхньої кількості мало місце лише для 9,8% підприємств (Діаграма 3).

Діаграма 3. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Як змінилась кількість Ваших клієнтів за останні 3 місяці? (зважаючи на карантинні обмеження)»

Щодо обсягів продажу, 74,5% опитаних осіб повідомили про їх скорочення, для 17,6% він залишився без змін, а у 7,8% зріс (Діаграма 4).

Діаграма 4. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Чи змінився обсяг продажів (товарів/ послуг) Вашого соціального підприємства за останні 3 місяці? (зважаючи на карантинні обмеження)»

Результати персональних телефонних інтерв'ю засвідчили, що лише четверта частина соціальних підприємців та підприємниць працювала над розвитком діджитал-маркетингу (налагодженням продажів через сайт, Instagram, Facebook, email) до початку пандемії COVID-19. У перший місяць карантину тільки п'ять з опитаних соціальних підприємств переробили свій веб-сайт та додали нові послуги і сервіси. Наприклад, команда соціального підприємства музею «Третя після опівночі»⁷¹, що працює на незрячих людей, з першого тижня карантину почала шукати додаткові джерела фінансування для оплати орендованого приміщення. Спершу вони додали можливість придбання брендированих речей у онлайн-крамничці на сайті та можливість придбання «підвішеної екскурсії» – сертифікату для здійснення екскурсії у майбутньому, після чого створили опцію аудіо-екскурсії музеєм, а згодом розробили освітній онлайн-квест для дітей з розвитку п'яти відчуттів, який також проводять незрячі гіді. На завершення, поки жителям та жителям Києва було заборонено відвідувати екскурсії в класичних музеях в приміщеннях, музей «Третя після опівночі» вийшов за рамки і запропонував новий формат екскурсій під назвою «Київ на осліп». Він передбачає прогулянку Києвом із заплющеними очима у супроводі незрячого гіді. Тож, незважаючи на усі виклики, пандемія стала для музею стимулом до впровадження додаткових форматів роботи та розробки нових товарів та послуг.

У Таблиці 3 зазначені найвагоміші, на думку респондентів та респонденток опитувань, наслідки впливу кризи, спричиненої COVID-19, на діяльність соціальних підприємств:

Вплив	Відповіді (цитати) респондентів та респонденток
Поява додаткових витрат, пов'язаних із необхідністю у дотриманні Тимчасових рекомендацій щодо організації протиепідемічних заходів	З'явилися додаткові витрати пов'язані з необхідністю постійного прибирання у закладі та забезпечення відвідувачів дезінфекторами. На змінах весь персонал в гумових рукавичках та масках. Також замовили 2 скрінери [засоби для безконтактного вимірювання температури – ред.] аби швидше міряти температуру гостям та персоналу

⁷¹ Соціальне підприємство музею «Третя після опівночі»

Вплив	Відповіді (цитати) респондентів та респонденток
Поява проблем з виплатою заробітної платні та скороченням штату	<p>Через зменшення збуту продукції вимушено [пішли на – ред.] зменшення заробітної платні працівників</p> <p>Як соціальне підприємство, що працевлаштовує людей з вразливих груп населення, прагнемо зберегти нашу команду в першу чергу. Тому домовилися всім однаково скоротити заробітну плату аби зберегти всім її виплати</p> <p>Для оптимізації витрат і збереження конкурентоспроможності продукції доведеться скорочувати видатки, звільнюючи співробітників</p>
Поява проблем з логістикою та транспортуванням співробітників та співробітниць підприємств на роботу	<p>Під час перекриття роботи громадського транспорту кур'єри не могли виконувати доставки по місту</p> <p>Частина наших співробітників живе в інтернатному закладі для дорослих, що знаходиться за містом. Через відсутність сполучення між містами вони не могли приїжджати на роботу самостійно</p>
Поява проблем зі здійснення орендних платежів	<p>Домовились про знижку у орендодавця обсягом 30% [через неможливість сплачувати повну вартість оренди приміщення – ред.]</p> <p>Ми не домовились про знижку, але домовились про оплату частинами з відтермінуванням</p>
Поява проблем з постачанням сировини	<p>Частину фурнітури для наших виробів ми замовляємо з-за кордону. Через коронавірус і перебої з транспортним сполученням отримали їх з запізненням на три тижні</p>
Поява проблем зі збутом товарів	<p>Значну частину нашої продукції купували інші кав'ярні та заклади харчування. Під час карантину, поки вони були зачинені, наші продажі значно скоротилися</p>
Поява проблем з відсутністю обігових коштів	<p>Для того, аби перезапустити роботу закладу, потрібно наново зробити закупівлі, але за довгий період COVID-19 грошей на це вже не лишилося</p>
Необхідність у перегляді своєї бізнес-моделі	<p>Для нашого соціального підприємства ковід став можливістю зупинитися та зрозуміти, що треба додати, та замінити лінійку послуг та товарів</p>

Таблиця 3. Наслідки впливу кризи, спричиненої COVID-19, на діяльність соціальних підприємств, зазначені соціальними підприємцями та підприємницями під час персонального опитування

Враховуючи специфіку діяльності соціальних підприємств, втрата попередніх постачальників сировини або каналів збуту продукції впливає на їхню діяльність значно більше, аніж на діяльність класичних (комерційних) підприємств. У більшості випадків робота соціальних підприємств та підприємниць із підприємцями побудована на спеціальних індивідуальних договірних умовах, які враховують особливий характер діяльності та передбачають певні переваги (наприклад, нижча закупівельна ціна, нижча вартість логістичних послуг, надання додаткових послуг, тощо).

Варто зазначити, що введення державою заборон щодо здійснення підприємницької діяльності не передбачало компенсації збитків, понесених підприємцями та підприємницями. А підтримка соціального підприємництва на державному рівні в Україні здійснюється виключно у межах підтримки малого та середнього бізнесу. По-

чинаючи з кінця березня 2020 на державному рівні почали розробляти фрагментарні програми допомоги постраждалим від введення карантинних обмежень підприємствам. Наприклад, Верховна Рада України:

- прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)»⁷² №540-IX від 30.03.2020, яким ввела у законодавчу площину поняття «часткового безробіття» та визначила формат надання допомоги по частковому безробіттю роботодавцям із числа суб'єктів малого та середнього підприємництва;
- прийняла Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо додаткової підтримки платників податків на період здійснення заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)»⁷³ № 591-IX від 13.05.2020, яким запровадили низку податкових пільг для підтримки бізнесу та зниження податкового навантаження на час дії карантину.

Окрім цього, Національний Банк України рекомендував банкам ввести особливий пільговий період обслуговування кредитів в період дії карантину для населення та бізнесу – реструктуризувати кредити позичальникам, які постраждали через пов'язані із пандемією обмеження⁷⁴, а Кабмін виділив додаткове фінансування на програми підтримки аграріїв⁷⁵ та розвитку тваринництва та переробки сільськогосподарської продукції⁷⁶ та затвердив «Державну програму стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020-2022»⁷⁷. Ця програма описує певні рішення щодо сприяння доступу підприємств до фінансів, стимулювання експорту, модернізацію виробництва. Для підтримки малого підприємництва, у тому числі соціального, запущено Державну кредитну програму «5-7-9%»⁷⁸.

Опитування соціальних підприємців та підприємниць, які розпочинають свою діяльність, щодо готовності скористатись наданими можливостями доступу до кредитних ресурсів для заочаткування власної справи показує, що лише 1 з 6 людей задумувалась над тим, аби долучитись до цієї програми. Більшість діючих підприємців та підприємниць не висловили бажання розвивати свою діяльність за рахунок Державної кредитної програми «5-7-9%» у зв'язку із низьким рівнем довіри до державних установ та їхніх програм, в також зарегульованістю державного сектору. Окрім цього, якщо традиційний бізнес несе лише економічні ризики, то соціальний додатково бере на себе соціальні зобов'язання, маючи своєю метою не отримання прибутку, а виконання соціальної місії⁷⁹.

Першу ініціативу у вигляді законопроекту щодо надання одноразової матеріальної допомоги у розмірі до 8000 гривень працівникам, які можуть втратити частину заробітної плати чи доходу, суб'єктам господарювання з метою збереження робочих місць, а також одноразової компенсації суб'єктам господарювання витрат, понесених за сплату єдиного соціального внеску було внесено Президентом України на розгляд

⁷² Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» №540-IX від 30.03.2020

⁷³ Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо додаткової підтримки платників податків на період здійснення заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» № 591-IX від 13.05.2020

⁷⁴ Рекомендації Національного Банку України з реструктуризації кредитів позичальникам, які постраждали через пов'язані із пандемією обмеження

⁷⁵ Програми підтримки бізнесу

⁷⁶ Уряд розширив напрями підтримки галузі тваринництва у 2020

⁷⁷ Державна програма стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020-2022, затверджена постановою Кабінету Міністрів України №534 від 27.05.2020

⁷⁸ Доступні кредити 5-7-9%ю Державна програма

⁷⁹ Аналітичний звіт «Соціальне підприємництво в Україні: Економіко-правовий аналіз»

Верховної Ради України лише 26 листопада 2020⁸⁰.

Необхідно зазначити, що частина соціальних підприємств в Україні діють на базі громадських організацій, а частина не мають жодного юридичного оформлення. Тож ініційовані державними інституціями програми для багатьох із них не є релевантними та доступними.

Таким чином, криза, спричинена пандемією COVID-19, значно вплинула на діяльність соціальних підприємців та підприємниць та пригальмувала розвиток соціального підприємництва в Україні загалом. Більшість соціальних підприємств були вимушені переглянути свої бізнес моделі, а деяким довелось призупинити свою діяльність. Хоча державою і було запроваджено певні точкові механізми підтримки суб'єктів малого та середнього бізнесу, респонденти та респонденти проведених авторками дослідження опитувань не розраховують на державну підтримку оскільки для деяких із них вона не є доступною, а де решти – занадто ризиковою. Тож у питанні подолання наслідків кризи вони орієнтуються на власні можливості та підтримку міжнародних донорів.

⁸⁰ Проект Закону «Про соціальну підтримку застрахованих осіб та суб'єктів господарювання на період здійснення обмежувальних протиепідемічних заходів, запроваджених з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-Co V-2» №4429 від 26.11.2020

05 Гендерна рівність та соціальне підприємництво

5.1. Соціальне підприємництво як інструмент подолання проблеми гендерної нерівності

Як зазначалось у другому розділі цього дослідження, в Україні наразі відсутнє законодавче визначення терміну «соціальне підприємство», проте як Біла книга розвитку соціального підприємництва в Україні, так і «Ініціатива соціального підприємництва» ЄС визначають метою діяльності такого суб'єкта господарювання досягнення суспільного впливу, вирішення соціальних та екологічних проблем.

Однією із ключових соціальних проблем сьогодення залишається питання гендерної нерівності. Необхідність у її подоланні була визнана на міжнародній арені під час формування Цілей сталого розвитку⁸¹. Зокрема, завданням цілі №5 є досягнення гендерної рівності та розширення можливостей всіх жінок та дівчат⁸².

Станом на 2020, Україна посідає 59 місце із 153 країн у Глобальному звіті про гендерний розрив 2020⁸³, підготовленому Всесвітнім економічним форумом. У контексті економічної участі та можливостей з доступу жінок на ринок праці, Україна займає 39 сходинку, у аспекті доступу до освіти та освітніх можливостей – 26, щодо доступу до послуг охорони здоров'я – 52, а в розрізі участі жінок в політичному житті країни та управлінні – 83 місце. Зазначені дані свідчать про те, що хоча в нашій країні жінки мають певну можливість реалізувати свої права на освіту та працю, у питаннях охорони здоров'я та політичних прав та свобод вони знаходяться у дискримінованому положенні. При цьому, у структурі населення України переважають саме жінки. Відповідно до даних Державної служби статистики України, на 1 січня 2020 їхня кількість сягає 54%⁸⁴.

Особливого занепокоєння викликає проблема гендерно-зумовленого насильства по відношенню до жінок, зокрема домашнього насильства. Згідно із результатами опитування щодо ставлення громадян до сексуальних домагань в публічних місцях, проведеного на замовлення Фонду народонаселення ООН у 2020⁸⁵, 42% опитаних жінок зазначили, що зазнавали сексуальних домагань в публічних місцях. При цьому, кожна 5 жінка в Україні стикається з домашнім насильством⁸⁶, щороку 600 жінок гинуть від домашнього насильства⁸⁷, економічні втрати, які несе українське суспільство внаслідок насильства щодо жінок, сягають до \$208 млн на рік⁸⁸, а через наслідки тимчасової непрацездатності постраждалих від домашнього насильства осіб економіка втрачає до 103,5 тисяч робочих днів на рік⁸⁹. Відповідно, жінки, які стали жертвами домашнього насильства, опиняються у надзвичайно вразливій ситуації, адже, окрім психоемоційного стресу, почасти фізичних ушкоджень, вони зазнають втрат і в економічній сфері.

Запровадження ефективного законодавчого регулювання питань, пов'язаних із домашнім насильством, є необхідним та одним із базових принципів запобігання його проявів та подолання наслідків, проте не достатнім у контексті надання допомоги постраждалим від домашнього насильства. Згідно із даними дослідження «Сучасне

⁸¹ 17 Sustainable Development Goals

⁸² Sustainable Development Goal 5

⁸³ Global Gender Gap Report 2020

⁸⁴ Державна служба статистики України: Демографічна та соціальна статистика

⁸⁵ Результати опитування щодо сексуальних домагань в публічних місцях

⁸⁶ Дослідження «Поширеність насильства щодо дівчат та жінок»

⁸⁷ Щороку в Україні від домашнього насильства гинуть понад 600 жінок

⁸⁸ Дослідження «Економічні наслідки насильства щодо жінок в Україні»

⁸⁹ Дослідження «Економічні наслідки насильства щодо жінок в Україні»

розуміння маскулітності: Ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок», проведеного за підтримки Фонду народонаселення ООН у 2018, 44% чоловіків вважають, що завдяки законодавству про домашнє насильство, жінкам надто легко звинуватити чоловіків⁹⁰. Відповідна позиція відображається на загальних настроях та ставленні суспільства щодо проблеми домашнього насильства та його жертв, які замість підтримки зазнають осуду. Окрім цього, 18% чоловіків вважають, що якщо дружина зраджує чоловікові, він має право її ударити/побити, на думку 13% опитаних чоловіків побиття дружини власним чоловіком може бути виправданим у деяких ситуаціях. Дані 2020 свідчать про те, що 17% населення України вважає, що заради збереження сім'ї жінка повинна терпіти насильство з боку чоловіка, кожний четвертий житель нашої країни переконаний, що фізичне насильство чоловіка проти жінки можна виправдати, 7% населення вважають, що «б'є – значить любить», а 11% вагаються щодо свого ставлення до цього твердження⁹¹.

Під час парламентських слухань «Запобігання та протидія дискримінації жінок з вразливих соціальних груп»⁹², що пройшли у 2018, до жінок у вразливому становищі також віднесли жінок пенсійного віку, жінок, що проживають у сільських місцевостях, жінок з категорії внутрішньо-переміщених осіб, жінок без постійного місця проживання, жінок-секс працівниць, жінок-жертв торгівлі людьми, жінок-ромок, жінок, які є багатодітними матерями-одиначками, жінок з діагнозом ВІЛ/СНІД, жінок з інвалідністю, жінок, які самостійно виховують дітей з інвалідністю, жінок, які повернулись з місць позбавлення волі, жінок, які живуть з нарко- або алкозалежністю, тощо.

Для прикладу, тільки третина жінок з інвалідністю працездатного віку працюють, а решта потребують працевлаштування, що могло б покращити їх матеріальний достаток і соціалізацію у суспільстві. У той же час, кількість жінок, які самостійно виховують дітей з інвалідністю, щороку зростає і станом на 2017 складала 170 тисяч осіб, що не мають змоги повноцінно працювати, а фінансова і реабілітаційна допомога від держави є недостатньою для адекватного утримання їхніх сімей. Для 60% жінок-внутрішньо переміщених осіб основним доходом є щомісячна адресна допомога держави внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання⁹³. Багато жінок без постійного місця проживання опинились в такі ситуації через насильство в сім'ї і відсутності альтернативних варіантів, окрім того, щоб або залишатися з партнером, який чинить насильство, або піти з дому⁹⁴. Відповідне твердження релевантне і для частини жінок, які побували в місцях позбавлення, або живуть з нарко- або алкозалежністю.

У контексті існуючої суспільної парадигми, з одного боку, стигматизація по відношенню до зазначених вище категорій жінок є значно більшою, ніж по відношенню до чоловіків. Побутує хибна думка, що для чоловіка статус нарко- або алкозалежного або наявність судимості є більш прийнятними, ніж для жінки, адже жінка розглядається, в першу чергу, з репродуктивної точки зору як «мати» та як «приклад для наслідування». 69% чоловіків вважають, що найважливіша роль жінки – піклуватися про власний дім і готувати їжу для своєї родини, а 24% підтримують позицію, що, якщо в домогосподарстві є діти, жінки взагалі не повинні працювати за межами дому⁹⁵. З іншого боку – на жінок покладається подвійний тягар, адже із залученням до продуктивного сектору економіки обов'язки щодо виконання роботи в репродуктивній (доглядовій) сфері у них не зникають, а чоловіки неохоче долучаються до допомоги у виконанні домашніх обов'язків.

⁹⁰ Дослідження «Сучасне розуміння маскулітності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів та насильства щодо жінок»

⁹¹ Опитування «Ставлення громадян до гендерно зумовленого та домашнього насильства»

⁹² У Верховній Раді відбулися парламентські слухання на тему: «Запобігання та протидія дискримінації жінок з вразливих соціальних груп»

⁹³ У Верховній Раді відбулися парламентські слухання на тему: «Запобігання та протидія дискримінації жінок з вразливих соціальних груп»

⁹⁴ Бездомні, ромки, переселенки: як суспільство виключає деякі групи людей

⁹⁵ Дослідження «Сучасне розуміння маскулітності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів та насильства щодо жінок»

Міжнародний досвід та практика України засвідчують, що соціальне підприємництво можна використовувати як інструмент для боротьби як з причинами гендерної нерівності, так і з її наслідками. Виділяють чотири основні аспекти, за рахунок яких соціальні підприємства можуть сприяти розширенню можливостей жінок:

- створення робочих місць для жінок;
- сприяння набуття жінками у власність економічних активів;
- надання жінкам необхідних їм послуг (медичних, соціальних, побутових);
- фінансування ініціатив, пов'язаних із захистом та просуванням прав жінок⁹⁶.

Наприклад, соціальне підприємство «Горіховий дім»⁹⁷ 40% прибутку скеровує на соціальні проекти Фонду «Горіховий дім», що утримує Центр інтегральної опіки для жінок, які опинилися у кризових ситуаціях, та надання останнім тимчасового житла, соціальної і психологічної підтримки. Благодійна крамниця «Ясна річ»⁹⁸ при прийнятті на роботу відає пріоритет жінкам, яким важко знайти роботу на ринку праці: переселенкам, багатодітним мамам, літнім жінкам. А підприємство «Gudzyk»⁹⁹ забезпечує пенсіонерок додатковим доходом за рахунок забезпечення їх замовленнями на виготовлення фетрових сумок, кейсів, візитниць, тощо.

Інші приклади соціальних підприємств, зазначених у Каталозі соціальних підприємств України 2016-2017¹⁰⁰, які діють у сфері допомоги жінкам та забезпечення гендерної рівності зазначені у Таблиці 4.

Назва соціального підприємства	Суспільний вплив
Підприємство «Мед-техніка Донбас сервіс» громадської організації жінок-інвалідів Північного Донбасу	Працевлаштування жінок з інвалідністю внаслідок онкозахворювання та надання послуг з реабілітації жінкам після мастектомії
Приватне підприємство «Вітуся»	Надання роботи малозабезпеченим жінкам, матерям-одиначкам, жінкам-переселенкам
Благодійна крамниця «Булавка»	Забезпечення можливості проживання жінок, які постраждали від насильства, у кризовому центрі
Благодійна крамниця «Шафа добра»	Надання підтримки вагітним жінкам та жінкам з маленькими дітьми в тяжких життєвих обставинах
Приватне підприємство «Сімейний добробут»	Створення нових робочих місць для жінок із віддалених сільських регіонів Херсонської області, а також жінок-внутрішньо переміщених осіб
Підприємств «Здорова кулінарія» Громадської організації «Спілка жінок Полтавщини»	Працевлаштування жінок, які мають низькі доходи через безробіття, у яких відсутній годувальник, або які мають низький рівень професійної підготовки
Підприємство «Миті»	Допомога в самореалізації та набутті фінансової стабільності ВІЛ-позитивними жінками
Фонд «Професійний розвиток»	Допомога самотнім матерям та вдовам, чії чоловіки загинули або перебувають в зоні АТО
Коворкінг для візажистів «Good Look Цех»	Спрямування частини прибутку на проведення соціальних заходів для жінок щодо підвищення beauty-культури (безкоштовних майстер-класів, надання послуг безкоштовно, тощо)

Таблиця 4. Приклади соціальних підприємств, зазначених у Каталозі соціальних підприємств України 2016-2017, які діють у сфері допомоги жінкам та забезпечення гендерної рівності

⁹⁶ Can social enterprises address gender inequality?

⁹⁷ Соціальне підприємство «Горіховий дім»

⁹⁸ Соціальне підприємство «Ясна річ»

⁹⁹ Соціальне підприємство «Gudzyk»

¹⁰⁰ Каталог соціальних підприємств України 2016-2017

Ефективність використання соціального підприємництва як інструменту для боротьби з причинами та наслідками гендерної нерівності була визнана і численними міжнародними організаціями та донорами. Почали з'являтися програми з підтримки та навчання соціальних підприємців та підприємниць, які застосовують стратегії гендерної рівності у своїй діяльності або безпосередньо спрямовують свою діяльність на боротьбу із гендерною нерівністю. Наприклад, влітку 2020 канадська громадська організація «Ініціатива інновацій для корінного населення» провела конкурс проектних пропозицій спрямованих на досягнення гендерної рівності за допомогою соціального підприємництва та інновацій¹⁰¹, восени 2020 була реалізована програма Учбового і науково-дослідного інституту ООН щодо навчання африканських жінок соціальному підприємництву¹⁰², а у лютому 2021 розпочне свою дію перший шестимісячний онлайн акселератор з підтримки та розширення економічних можливостей жінок для соціальних підприємців та підприємниць від Центру соціального підприємництва імені Міллера¹⁰³. Збільшується і кількість різноманітних освітніх заходів, присвячених цій темі, особливо в уразливих регіонах, де використання соціального підприємництва як інструменту по боротьби з гендерною нерівністю вже має певну усталену практику (Індія, Пакистан, Камбоджі, тощо)^{104,105}.

5.2. Гендерний аспект в діяльності соціальних підприємств

Відповідно до даних дослідження «Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні: відкриті дані ЄДРПОУ»¹⁰⁶ проведено у рамках проекту Програми розвитку ООН в Україні «Зміцнення бізнес-об'єднань малих і середніх підприємств» у 2017, частка жінок-керівниць серед усіх активних суб'єктів економічної діяльності в Україні становить 40%. Проте такий показник досягнуто, головним чином, за рахунок фізичних осіб-підприємців (ФОП), що складають 63% усіх суб'єктів економічної діяльності. Частка жінок серед усіх активних ФОП склала 46%. У той же час, серед юридичних осіб частка жінок-керівниць є значно нижчою: вони очолюють лише 30% підприємств та організацій. Таким чином, коли мова йде про здійснення підприємницької діяльності як ФОП, жінки і чоловіки реалізують своє право на зайнятість майже на одному рівні. Проте імовірність того, що жінка очолить велике підприємство чи організацію, є значно нижчою¹⁰⁷.

Одними із основних причин меншої кількості жінок-керівниць підприємств у порівнянні із кількістю чоловіків-керівників називають обмеження у доступі до капіталу (як фінансового, так і людського), що стоїть на заваді розвитку їхніх підприємницьких ініціатив, побудови мережі та масштабування впливу, а також стереотипи, які преважують у традиційних суспільствах із патріархальною моделлю розвитку. Структурні та соціальні виклики з'являються на шляху жінок-підприємниць ще у дитинстві та підлітковому віці, коли дівчат та молодих жінок менше заохочують до розвитку підприємницьких навиків, або навиків змінотворців задля створення та реалізації суспільних ініціатив¹⁰⁸, аніж хлопців та юнаків. Натомість їм пропонують розвиватись у приватній сфері (у межах сім'ї та домашнього побуту).

Існує думка, що під впливом суспільних стереотипів щодо прийнятних для жінок ролей та моделей поведінки, вони набувають якостей, які надають їм перевагу перед чоловіками, коли мова йде про ведення бізнесу заради суспільного блага¹⁰⁹. До таких якостей відносять емпатію, апеляцію до особистого досвіду, вміння домовлятися та

¹⁰¹ Advancing Indigenous Gender Equality through Innovation and Social Entrepreneurship

¹⁰² UNITAR Social Entrepreneurship Training Programme for Women 2020

¹⁰³ Miller's Women's Economic Empowerment Accelerator

¹⁰⁴ National Seminar On Social Entrepreneurship As Tool For Women Empowerment

¹⁰⁵ BWI Bridging the Gender Gap through Social Entrepreneurship: joint session on empowering women in refugee and internally displaced communities

¹⁰⁶ Дослідження «Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні: відкриті дані ЄДРПОУ»

¹⁰⁷ Дослідження «Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні: відкриті дані ЄДРПОУ»

¹⁰⁸ Emerging Insights 2018: Women (Redefinitions and Reductions in Harm)

¹⁰⁹ How empathy makes women great social entrepreneurs, community builders

прагнення до співпраці. Тож вважається, що при заснуванні підприємств чоловіків зазвичай мотивують комерційні цілі або бажання продовжити сімейний бізнес¹¹⁰, а жінки більше направлені на вирішення суспільних та соціальних проблем громади, стаючи або соціальними підприємницями, або роблячи свій бізнес соціально-відповідальним¹¹¹. У 2011 вийшла друком книга «Дочки Декларації: Як жінки-соціальні підприємниці будували американську мрію»¹¹², а 2013 журнал «Форбс» опублікував статтю із заголовком «Чи можуть жінки очолити революцію соціальних підприємств?»¹¹³, в якій зазначається, що жінкам завжди доводилось вирішувати дилему протистояння суспільного блага та індивідуалізму за рахунок бачення світу як системи взаємопов'язаних та взаємозалежних елементів.

Відповідно до іншої позиції, упорядкований свого життєвого досвіду жінки є більш вразливими до різноманітних проявів соціальної несправедливості, ніж чоловіки. А соціальне підприємництво, у свою чергу, є доступним для них інструментом боротьби з цією несправедливістю, адже передбачає менше бар'єрів для входу, ніж, наприклад, політика, великий корпоративний бізнес або глобальні міжнародні організації¹¹⁴.

Як зазначалось у третьому розділі цього дослідження, останній перепис соціальних підприємств в Україні було проведено у 2016, а його результатом стало формування Каталогу соціальних підприємств України 2016-2017¹¹⁵. У ньому представлено 150 соціальних підприємств, з яких 65 (43%) очолювали жінки, а 85 (57%) – чоловіки. Цей показник відповідає загальним тенденціям щодо представлення жінок на керівних посадах в Україні, а також щодо кількості жінок-соціальних підприємниць у світі – 45%¹¹⁶.

Певну інформацію щодо соціальних підприємств в Україні можна знайти на інформаційному ресурсі «Social business in UA»¹¹⁷. Зокрема, його каталог підприємств нараховує 52 соціальні підприємства, серед них жінки є керівницями на 26 підприємствах, чоловіки очолюють 20, 6 управляють жінками та чоловіками та партнерстві. Варто звернути увагу на той факт, що у випадках, коли соціальне підприємство засновано у партнерстві чоловіками та жінками і має юридичне оформлення, то останнє здійснюється здебільшого на чоловіків (наприклад, соціальні підприємства «Пан Органік» та «RE: лабораторія ресайклінгу») і рідше на жінок (наприклад, музей у темряві «Третя після опівночі»).

Якщо проаналізувати перелік соціальних підприємств, зазначених у посібнику «Simple SE: Про соціальне підприємництво – просто!»¹¹⁸, 15 з них засновані та діють в Україні. Серед них 6 очолюють жінки, 4 чоловіки, а 5 знаходяться у спільному управлінні чоловіків та жінок.

У середовищі українських соціальних підприємців та підприємниць побудує позиція, що жінки-соціальні підприємниці є більш активними та видимими, ніж чоловіки¹¹⁹. Варто зазначити, що в опитуванні, проведеному авторками цього дослідження, взяли участь 33 соціальні підприємниці та 18 соціальних підприємців, тобто 65% опитаних – це жінки, що свідчить про їхню активну позицію. Окрім цього, серед випускників та випускниць SELab ACCELERATOR¹²⁰ 7 підприємств очолюють жінки, 5 – чоловіки, а 2 – жінки та чоловіки у партнерстві. У той же час, в наборі SELab ACCELERATOR 2020¹²¹ серед усіх учасників та учасниць жінки складають 81% (17 соціальних підприємств), а чоловіки – 19% (4 соціальних підприємств).

Важливо підкреслити, що більшість опитаних у рамках цього дослідження соціальних підприємців та підприємниць (62,7%) вважають, що їхня стать не відіграла жодної ролі у процесі заснування соціального підприємства (наприклад, у доступі до ресурсів;

¹¹⁰ Global Entrepreneurship Monitor 2019/2020 Global Report

¹¹¹ GEM 2015 Report on Social Entrepreneurship

¹¹² Daughters of the Declaration: How Women Social Entrepreneurs Built the American Dream

¹¹³ Can Women Lead The Social Enterprise Revolution?

¹¹⁴ Why women succeed at social entrepreneurship

¹¹⁵ Каталог соціальних підприємств України 2016-2017

¹¹⁶ GEM 2015 Report on Social Entrepreneurship

¹¹⁷ База підприємств Social business in UA

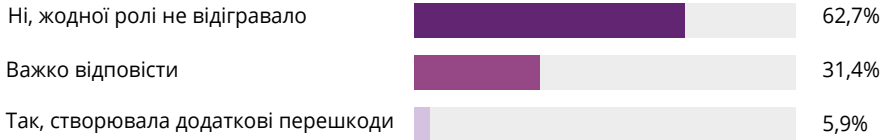
¹¹⁸ SimpleSE: Про соціальне підприємництво – просто. Посібник підприємця/ А. Бочарнікова

¹¹⁹ Відео-запис відкритої експертної дискусії «Соціальне підприємництво в Україні в часи COVID-19 та гендерна рівність»

¹²⁰ Випускники та випускниці SELab Accelerator

¹²¹ Учасники та учасниці SELab Accelerator 2020

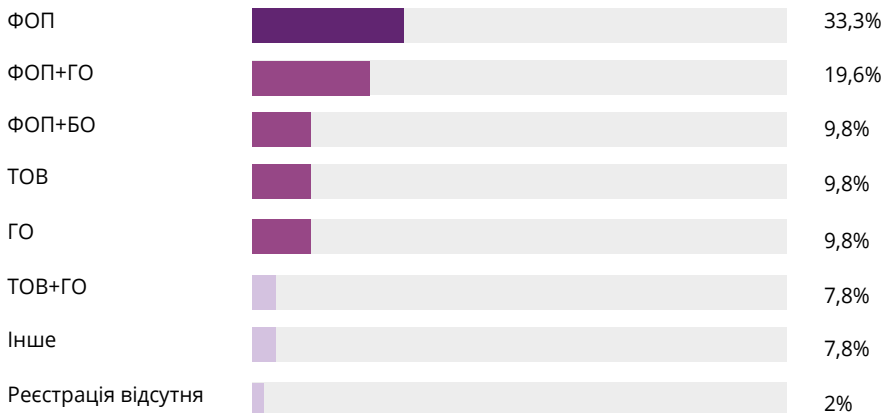
мережуванні та зв'язках; тощо), проте 31,4% опитаних не мають чіткої позиції щодо цього запитання, а 5,9% вказали, що їхня стаття створювала певні перепони (див. Діаграму 5).

Діаграма 5. Розподіл відповідей респондентів та респонденток на запитання «На Вашу думку, чи відіграла роль Ваша стаття у процесі заснування соціального підприємства (наприклад, доступ до ресурсів; мережування та зв'язки; тощо)?»

Хоча перелік соціальних підприємств на інформаційному ресурсі «Social Business In UA» є практично втричі меншим, ніж в Каталогі соціальних підприємств України 2016-2017, розміщені на ньому дані є новішими (більше половини соціальних підприємств, зазначених в базі, були засновані після 2017) та свідчать про активізацію жінок у процесі заснування соціальних підприємств. Можна виділити три основні причини цього явища:

- соціальне підприємництво – це відносно нове явище, яке тільки починає розвиватись та зароджуватись, відповідно воно позбавлене певних правил поведінки, інституціоналізації та уявлень щодо того, як має виглядати та якої статі має бути особа на чолі цього підприємства;
- наразі відбувається загальна зміна суспільної парадигми за рахунок надання жінкам більше свободи і права вибору, отримання ними можливості на практиці долучатись до продуктивного сектору економіки, виходити на ринок праці та займатись підприємницькою діяльністю;
- у зв'язку із відсутністю законодавчого регулювання соціального підприємництва, форма реєстрації соціальних підприємств різниться, проте більшість соціальних підприємців та підприємниць в Україні наразі юридично оформлені як ФОП (див. Діаграму 6), а, як засвідчує дослідження «Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні: відкриті дані ЄДРПОУ»¹²², саме ця форма реєстрації є досить поширеною та доступною для жінок за рахунок простої процедури формальної реєстрації, відсутності вимог щодо внесення та розміру статутного капіталу, простоти у звітності та оподаткуванні.

Діаграма 6. Розподіл відповідей респондентів та респонденток на запитання «Що найкраще описує офіційну форму реєстрації Вашого соціального підприємства?»

¹²² Дослідження «Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні : відкриті дані ЄДРПОУ»

Отже, відповідно до наявних статистичних даних, серед керівників та керівниць соціальних підприємств в Україні переважають чоловіки, хоча розрив у кількості чоловіків та жінок є досить незначним (57% та 43%), особливо у порівнянні із іншими сферами суспільного життя (політика, державне управління, медіа), де різниця у представленні жінок та чоловіків є значно більшою. Загалом, сектор соціальної економіки демонструє тенденцію до збільшення кількості жінок на чолі підприємств та посилення їхньої ролі.

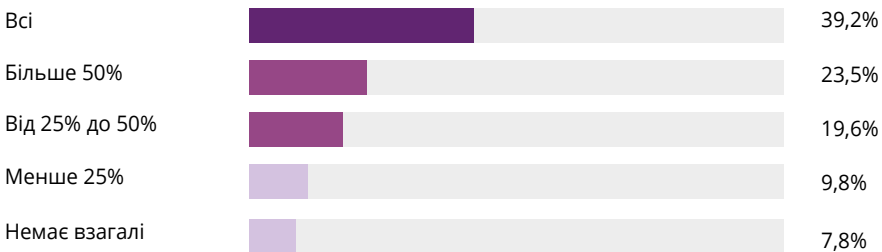
Важливо зазначити, що 62% опитаних соціальних підприємців та підприємниць вважають, що необхідності у впровадженні спеціальних заходів щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у доступі до започаткування соціальних підприємств (доступу до ресурсів; місць у навчальних групах; розподілу конкурсного фінансування; тощо) немає. Лише 38% вказали, що такі політики потрібно запровадити (див. Діаграму 7).

Діаграма 7. Розподіл відповідей респондентів та респонденток на запитання «На Вашу думку, чи потрібно впроваджувати спеціальні заходи щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у доступі до започаткування соціальних підприємств (доступу до ресурсів; місць у навчальних групах; розподілу конкурсного фінансування; тощо)?»

Зокрема, серед заходів, які вони визначили, особливе місце відведено проведенню інформаційних кампаній щодо рівних прав та можливостей жінок та чоловіків як серед широкої громадськості, так і у колі соціальних підприємців та підприємниць, а також забезпеченню рівності у доступі до фінансування для чоловіків та жінок.

У той же час, кількість жінок серед працівників та працівниць соціальних підприємств значно переважає кількість чоловіків – на 62,7% соціальних підприємств працюють або виключно жінки, або жінки складають більше 50% штату (див. Діаграму 8).

Діаграма 8. Розподіл відповідей респондентів та респонденток на запитання «Скільки жінок працює на Вашому соціальному підприємстві?»

Згідно із даними аналітичного звіту «Соціальне підприємництво в Україні: Економіко-правовий аналіз»¹²³, підготовленого у 2020, більшість працівників соціальних підприємств складає молодь (69%) та жінки (54%), а переважна більшість підприємств працевлаштовують осіб із соціально вразливих категорій населення.

Серед причин переважання в штаті соціальних підприємств жінок, на думку опитаних соціальних підприємців та підприємниць, чільне місце посідає низький рівень заробітної платні у цьому секторі економіки:

- «Працівниками більшості соціальних підприємств є жінки, через низьку зарплатню»;

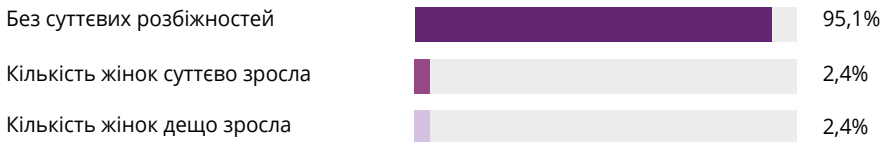
¹²³ Аналітичний звіт «Соціальне підприємництво в Україні: Економіко-правовий аналіз»

- «Значне залучення жінок у цій сфері, на мою думку, спостерігається із-за нижчого рівня винагороди (з/п) у такому виді діяльності, чоловіки мусять бути/є більш вмотивовані стабільним доходом/як годувальники сімей».

У цьому аспекті варто зазначити, що відповідно до даних Державної служби статистики України, у III кварталі 2020 гендерний розрив у оплаті праці в Україні загалом склав 22%¹²⁴, що значить, що за той же обсяг роботи у тій же сфері у середньому по економіці жінки отримують на 22% меншу заробітну платню, ніж чоловіки. Крім того, жінки більше залучені до роботи в низькооплачуваних сферах (освіта, медицина, сфера надання побутових послуг, тощо), які передбачають значне навантаження та не великий розмір винагороди.

Проте у залежності від напрямку діяльності соціального підприємства та соціальної проблеми, для вирішення якої воно створено, воно може мати певну специфіку щодо структури штату. Якщо соціальне підприємство створено з метою допомоги у роботі та соціальній інтеграції людей з вразливих категорій населення, наприклад жінок, постраждалих від домашнього насильства, або багатодітних жінок-одиначок, то його штат буде або на 100%, або більше, ніж на 50%, складатись із жінок.

Якщо аналізувати вплив кризи, спричиненою пандемією COVID-19, на гендерний баланс у складі працівників та працівниць соціальних підприємств, то більше 95% опитаних вказали, що жодних змін не відбулось і співвідношення кількості чоловіків та жінок залишилось незмінним. 5% респондентів та респонденток зазначили, що кількість жінок, навпаки, зросла (див. Діаграму 9).

Діаграма 9. Розподіл відповідей респондентів та респонденток на запитання «Якщо кількість працівників Вашого соціального підприємства змінилась, чи вплинуло це гендерний баланс Вашого підприємства?»

Щодо наявності на їхніх підприємствах спеціальних політик щодо забезпечення гендерної рівності (при працевлаштуванні; при преміюванні; тощо), більшість соціальних підприємств та підприємниць (78,4%) відповіли негативно (див. Діаграму 10). Лише 21,6% опитаних зазначили, що мають такі політики. Для прикладу, представниця Urban Space 500 зазначила, що їхнє підприємство є частиною руху «HeforShe» та носить статус «місця без стереотипів», що забезпечується проведенням на постійній основі у партнерстві з ООН Жінки тренінгів присвячених гендерній рівності для персоналу.

Діаграма 10. Розподіл відповідей респондентів та респонденток на запитання «Чи запроваджені у Вас на підприємстві спеціальні політики щодо забезпечення гендерної рівності (при працевлаштуванні; при преміюванні; тощо)?»

Більшість соціальних підприємств та підприємниць (70,6%) вважають, що потреби у запровадженні спеціальних заходів з дотримання гендерної рівності у діяльності соціальних підприємств немає. Лише 29,4% переконані, що такі заходи є потрібними (див. Діаграму 11).

¹²⁴ Державна служба статистики України: Ринок праці

Діаграма 11. Розподіл відповідей респондентів та респонденток на запитання «На Вашу думку, чи потрібно запроваджувати спеціальні заходи щодо дотримання гендерної рівності у діяльності соціальних підприємств?»

Варто підкреслити, що проведення інформаційних кампаній та роз'яснень щодо важливості гендерної рівності серед працівників та працівниць соціальних підприємств було визначено опитаними соціальними підприємцями та підприємницями і як один із найбільш дієвих заходів і щодо дотримання гендерної рівності у діяльності соціальних підприємств, а не тільки щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у доступі до започаткування соціальних підприємств. Серед інших варіантів вони пропонують запровадження гендерних квот в радах директорів підприємств.

Серед переваг, які отримує підприємство з запровадженням політики гендерної рівності та запобігання домашньому насильству, «Керівні принципи для бізнесу – Як великий, середній та малий бізнес виграє від політики рівності та запобігання домашньому насильству»¹²⁵, підготовлені Фондом народонаселення ООН у 2020, виділяють наступні:

- формування позитивної репутації компанії (підвищення довіри до компанії);
- створення привабливого бренду роботодавця (зменшення плинності кадрів та пов'язаних із цим витрат, покращення згуртованості колективу);
- покращення конкурентоспроможності компанії (збільшення продуктивності роботи через відчуття захисту та підвищення стійкості до стресу);
- покращення роботи з партнерськими організаціями, клієнтами та клієнтками;
- відсутність ризику штрафних санкцій, тощо.

Важливо зазначити, що підтримка жінок на робочому місці сприяє подоланню багатьох бар'єрів, які в традиційній культурі обмежують права та свободи жінок¹²⁶. Наприклад, жінки, які працюють в компаніях, що дбають про питання гендерної рівності, зазвичай краще обізнані зі своїми правами та не допускають ситуації насилля по відношенню до себе. А жінки, у володінні яких є певні фінансові та матеріальні активи, мають у суспільстві більший авторитет, що відіграє вагомий роль у задоволенні їх вимог щодо рівного та справедливого ставлення.

Хоча переважна більшість респондентів та респонденток проведеного авторками цього дослідження опитування вказали, що не зіштовхувались із проблемою гендерної нерівності в процесі започаткування або діяльності соціальних підприємств та не вважають її релевантною для цієї сфери («Я не бачу якоїсь гендерної проблеми в сфері соціального підприємництва. Тут є інші важливіші проблеми для регулювання»; «Соціальні підприємства вирішуючи проблеми, а не створюють нових»), вагомість встановлення певних запобіжників вони не заперечують:

- «Ми ніколи не знаємо, де ми зустрінемося з попередженнями, дискримінацією і т.д. Навіть така лояльна сфера, як СП [соціальне підприємництво – ред.] не застрахована від того, що ми можемо стикнутися із гендерною нерівністю. Тому так «запобіжники» були б не зайвими»;
- «Щоб уникнути таких ситуацій в майбутньому, попереджуючи проблему там, де вона можлива»;
- «Можливо я не достатньо компетентний в цьому питанні, поки не відчув гендерної дискримінації, але якщо будуть проводитися заходи з інформування та навчання, точно зайвим для мене не буде».

¹²⁵ Керівні принципи для бізнесу - Як великий, середній та малий бізнес виграє від політики рівності та запобігання домашньому насильству

¹²⁶ Can social enterprises address gender inequality?

Підсумки дослідження

Незважаючи на те, що історія функціонування соціального підприємництва в Україні налічує всього лише декілька десятиліть, воно вже зарекомендувало себе як дієвий інструмент вирішення різноманітних суспільних проблем, що підтверджується зростанням рівня зацікавленості у цьому феномені як з практичної, так і з теоретичної точок зору в Україні в останні роки. Проте, у супереч численним історіям успіху, діяльність соціальні підприємств та підприємниць в нашій країні і досі залишається нерегульованою. Останнє передбачає як відсутність законодавчого визначення терміну «соціальне підприємство» та його похідних, критеріїв надання певному підприємству цього статусу, так і державної політики щодо розвитку та підтримки соціального підприємництва. У зв'язку із цим, діючі соціальні підприємці та підприємниці і люди, які мають бажання набути цього статусу, стають залежними від міжнародної донорської підтримки та опиняються під ризиком зловживань та маніпуляцій. Як наслідок, це породжує нестабільність та незахищеність цього сектору економіки.

Відповідно, економічна криза, спричинена пандемією COVID-19, застала українські соціальні підприємства в умовах повної юридичної невизнаності та невизначеності. Вона породила багато викликів у контексті сталості їх функціонування, примусила переглянути існуючі бізнес моделі, а подекуди і припинити діяльність. Зокрема, введені під час карантину заборони або обмеження щодо роботи закладів громадського харчування, кав'ярень, коворкінгів, розважальних закладів та закладів культури призвели до скорочення штату, зменшення кількості клієнтів та обсягів продажу, втрати налагоджених зв'язків із підрядниками та постачальниками. А запровадження додаткових вимог щодо дотримання проти епідеміологічних заходів перетворились на додатковий фінансовий тягар. У випадку із соціальними підприємствами, які здебільшого не є високоризиковими бізнесами, це мало більш відчутні наслідки, ніж у ситуації із класичними (комерційними) підприємствами, адже:

- вимушене скорочення штату соціальних підприємств, метою діяльності яких є працевлаштування людей з вразливих груп населення, спричиняє підвищення рівня безробіття серед найменш захищених верств, погіршення їх матеріального добробуту і процесу соціалізації;
- скорочення товарообігу та кількості клієнтів підприємств, які використовують свій прибуток задля надання допомоги людям з вразливих груп населення (надання безкоштовних послуг, утримання реабілітаційних та соціальних центрів і притулків, забезпечення матеріально-технічною базою) або вирішення певної суспільної проблеми, призводить до обмеження спроможності таких підприємств перенаправляти свій прибуток, що спричиняє погіршення становища представників і представниць їх бенефіціарних груп та провокує маргіналізацію останніх;
- партнерські стосунки багатьох соціальних підприємств були побудовані на основі спеціальних індивідуальних договірних умов, які враховували особливий характер їх діяльності та передбачали певні переваги (наприклад, нижча закупівельна ціна, нижча вартість логістичних послуг, надання додаткових послуг, тощо), у випадку їх розірвання бізнес-модель діяльності соціальних підприємств та підприємниць може виявитись нерентабельною, тож виникає ризик припинення ними своєї діяльності;

- поява додаткових витрат або заборон означає необхідність перерозподілу прибутку за рахунок скорочення витрат на вже існуючі статті або потребу в перегляді їхньої бізнес-моделі, що для деяких підприємств може бути не можливим.

Введення державою заборон щодо здійснення підприємницької діяльності не передбачало компенсації збитків, понесених підприємцями та підприємницями. Не було розроблено цілісної державної програми підтримки постраждалим від введення карантинних обмежень підприємствам. На різних етапах їх дій приймалися фрагментарні положення щодо підтримки економіки. Проте, оскільки особливий статус соціальних підприємств не закріплений на законодавчому рівні, українські соціальні підприємці та підприємниці не мають права вимагати від держави додаткових преференцій або допомоги, окрім тієї, що передбачена для усіх суб'єктів господарської діяльності. А запропоновані державою заходи, зокрема Державна кредитна програма «5-7-9%», не є релевантним для соціальних підприємців та підприємниць інструментом виходу із кризи, оскільки у зв'язку із підвищеною ризиковістю сфери їх діяльності, більшість із них не наважуються вступати у кредитні відносини із державою та конкурувати із класичними (комерційними) підприємствами.

Особливо гостро проблема незахищеності соціальних підприємств в умовах криз постає, якщо розглядати їх діяльність через призму гендерної рівності. Відповідно до опитування, проведеного акторками цього дослідження, а також останніх даних досліджень 2020, у штаті працівників та працівниць таких підприємств переважають жінки. Окрім цього, останні тенденції свідчать про те, що в Україні все більше жінок стають засновницями та керівницями соціальних підприємств. Тож проблема відсутності державної підтримки соціального підприємництва перетворюється на гендерну проблему, зокрема у контексті поглиблення та фемінізації бідності. У свою чергу це породжує зростання рівня залежності та експлуатації жінок, погіршення їх соціально-економічного становища та збільшення випадків насильства над жінками.

У той же час, за умов повноцінного визнання та підтримки з боку держави, соціальні підприємства можуть виступати як ефективний інструмент вирішення проблеми гендерної нерівності за рахунок працевлаштування жінок з вразливих категорій населення, створення умов для набуття ними у власність економічних активів та здобуття незалежності, надання жінкам необхідних їм послуг і фінансування ініціатив, пов'язаних із захистом та просуванням прав жінок.

Отже, криза, спричинена пандемією COVID-19, ще раз продемонструвала критичну необхідність у прийнятті на законодавчому рівні норм щодо регулювання соціального підприємництва в Україні, а також виробленні ефективних політик щодо підтримки його розвитку та функціонування. Рекомендації авторок щодо принципів, на яких вони повинні базуватись, викладені у останньому розділі дослідження.

Рекомендації щодо розвитку соціального підприємництва в Україні

Визначальним кроком у питанні розвитку соціального підприємництва та підтримки діяльності вже існуючих соціальних підприємств в Україні, особливо враховуючи наслідки кризи, спричиненої пандемією COVID-19, та гендерний аспект діяльності соціальних підприємств, має стати їх юридичне визнання за рахунок впровадження терміну «соціальне підприємство» та його похідних в законодавче поле, а також розробки та затвердження концепції державної політики щодо підтримки та розвитку соціального підприємництва.

Наразі в науково-дослідницькому середовищі точаться дискусії щодо підходів, відповідно до яких варто здійснювати регулювання соціального підприємництва¹²⁷:

1. Прихильники і прихильниці традиціоналістського підходу наполягають на необхідності розробки та впровадження спеціального закону, який би регламентував діяльність соціальних підприємств у вигляді окремої організаційно-правової форми;
2. Послідовники і послідовниці ліберального підходу переконані, що відсутність нормативного регламентування соціального підприємництва є запорукою свободи розвитку цього виду діяльності;
3. Прибічники та прибічниця компромісного підходу стверджують, що не потрібно одразу приймати окремих законодавчих актів, спрямованих на регулювання соціального підприємництва, а варто поетапно вносити зміни у чинні нормативно-правові документи.

Беручи до уваги той факт, що переважна більшість соціальних підприємств працює із соціально незахищеними верствами населення (як в аспекті працевлаштування, так і в аспекті надання їм послуг), зокрема в їхньому штаті переважають жінки, а також ситуацію, в якій опинились соціальні підприємства після введенням карантинних обмежень, ліберальний підхід продемонстрував свою недієвість. Критично необхідною постає потреба у регулюванні соціального підприємництва на законодавчому рівні, що передбачає встановлення певних механізмів захисту та підтримки цих суб'єктів господарської діяльності.

Перш за все, запровадження регулювання соціального підприємництва на законодавчому рівні означає визнання державою його непересічної ролі та значення у вирішенні суспільних проблем, адже законами України регулюються тільки найбільш важливі суспільні відносини. По-друге, саме закони є основою для прийняття підзаконних актів, завдяки яким в деталях здійснюється регламентація певних суспільних відносин. Без визнання соціального підприємництва на законодавчому рівні, прийняття ефективних та цілісних програм його підтримки та розвитку ускладнюється, що підтверджується на практиці відсутністю в Україні наразі будь-яких комплексних програм, спрямованих на врегулювання відповідних відносин, на державному рівні. По-третє, як вже зазначалось вище, значна кількість соціальних підприємств працює із соціально незахищеними верствами населення (як в аспекті працевлаштування, так і в аспекті надання їм послуг), тож введення законодавчого регулювання цієї діяльності виступить гарантією їх захищеності.

За умов відсутності консенсусу у наукових колах та політичної волі, прийняття спеціального законодавчого акту, який би вичерпано регулював усі питання, пов'язані із соціальним підприємництвом в Україні, може бути проблематичним. Тому компромісний підхід у регулюванні соціального підприємництва можна розглядати як один із найбільш оптимальних. Завдяки внесенню змін до вже існуючих законодавчих актів, які регулюють питання здійснення підприємницької діяльності, вдасться, з одного боку, зберегти існуючу екосистему підприємництва в Україні, а з іншого боку – якісно оновити її.

¹²⁷ Аналітичний звіт «Соціальне підприємство в Україні: Економіко-правовий аналіз»

Автори та авторки аналітичного звіту «Соціальне підприємництво в Україні: Економіко-правовий аналіз»¹²⁸ зазначають наступне:

«Це дасть змогу відокремити зазначені суб'єкти від інших суб'єктів підприємницької діяльності, забезпечити прозорість здійснення соціального підприємництва, зокрема через інформування громадськості про цю діяльність, а також заохотити підприємців до участі у вирішенні соціальних питань. Більш того, цей підхід створить умови формування та реалізації державної політики у сфері соціального підприємництва, оскільки з'явиться можливість на основі реальних показників здійснювати аналіз зазначеної діяльності та розробляти заходи щодо її подальшого розвитку. Поетапність зміни законодавства дасть змогу оцінити регуляторний вплив правових новел на нормозастосовуючу практику та відкоригувати наступні хвилі змін.»

У цьому контексті варто зазначити і переваги такого підходу в контексті процесу децентралізації. Він забезпечить основу для регулювання соціального підприємництва, зберігши при цьому принцип гнучкості та автономних можливостей для ОТГ щодо прийняття місцевих програм з розвитку соціального підприємництва.

Формування будь-яких політик з розвитку соціального підприємництва має базуватись на дотриманні базових принципів, зазначених в Таблиці 5.

	Назва принципу	Суть принципу
1	Принцип субсидіарності	Передача державою якомога більше функцій, соціальних зокрема в першу чергу, для виконання суб'єктам громадянського суспільства або іншим суб'єктам нижчих рівнів управління, де рішення приймаються у безпосередній близькості до учасників та учасниць процесів
2	Принцип партисипативності	Залучення усіх суб'єктів, які впливають на розвиток соціального підприємництва, до розвитку відповідних політик, координації дій та співробітництва
3	Принцип рівних можливостей для соціальних та класичних (комерційних) підприємств	Створення механізмів, що забезпечують рівні можливості для соціальних підприємств щодо конкурування з класичними (комерційними) підприємствами за рахунок запровадження підтримуючих фінансових і нефінансових механізмів розвитку соціального підприємництва, що дозволять компенсувати їхні витрати на забезпечення соціального впливу
4	Принцип людино-орієнтованості	Розробка сервісів, принципів надання послуг, інформаційних матеріалів, навчальних програм враховуючи основи інклюзивності та доступності для усіх верств населення: осіб з інвалідністю, учасників та учасниць бойових дій, внутрішньо переміщених осіб, біженців та біженок, осіб, які потребують додаткового захисту, молоді, осіб передпенсійного та пенсійного віку, жінок, представників та представниць національних меншин тощо
5	Принцип гендерної рівності	Забезпечення справедливого доступу жінок та чоловіків до фінансових ресурсів та навчальних програм для започаткування соціального підприємства. Запровадження політик гендерної рівності на соціальних підприємствах (навчання персоналу з питань гендерної рівності та запобігання домашньому насильству; запровадження програм з виявлення та реагування на випадки домашнього насильства по відношенню до працівників та працівниць; призначення уповноваженого або уповноважених з гендерних питань; гарантування рівної оплати праці, преміювання, надання відпусток; запровадження стимулів для кар'єрного зростання жінок тощо).

Таблиця 5. Базові принципи формування політик з розвитку та підтримки соціального підприємництва

¹²⁸ Аналітичний звіт «Соціальне підприємництво в Україні: Економіко-правовий аналіз»

Відповідно до рекомендацій ЄС, ефективний розвиток соціального підприємництва можливий лише за умови розбудови цілісної екосистеми соціального підприємництва, яка включає проведення роботи у 7 основних напрямках¹²⁹, зазначених в Таблиці 6.

	Напрямок	Необхідні кроки
1	Популяризація культури соціального підприємництва	Збільшення обізнаності щодо соціального підприємництва серед населення, зокрема через заклади формальної та неформальної освіти, здійснення досліджень у цій галузі, формування статистики, популяризації соціального підприємництва засобами масової інформації, проведення інформаційних соціальних кампаній
2	Розбудова інституційної структури	Призначення уповноважених осіб та інституцій, відповідальних за розвиток соціального підприємництва на всіх рівнях влади. Побудова координації між різними державними установами і формування єдиної стратегії з підтримки соціального підприємництва з залученням експертів та експерток, зацікавлених сторін, у тому числі з сектору неурядових організацій та бізнесу
3	Формування правової та регуляторної основи діяльності соціальних підприємств	Формальне визнання соціальних підприємств у законодавчому полі на національному рівні, що передбачає також запровадження ряду адміністративних процедур по спрощенню роботи соціальних підприємств, створення податкових стимулів для ведення такої діяльності
4	Забезпечення доступу соціальних підприємців та підприємниць до фінансів	Створення інструментів з фінансування соціального підприємництва за рахунок коштів державного або місцевого бюджетів, залучення фінансування від міжнародних організацій
5	Забезпечення доступу до ринків	Налагодження системи державних публічних закупівель, що враховує особливості діяльності соціальних підприємців та підприємниць, передбачає для них певні переваги або квоти. Запровадження механізму закупівлі місцевими та державними органами та установами товарів і послуг у соціальних підприємств. Введення інституту соціального контракування
6	Розвиток соціально-підприємницьких навичок у громадськості та підтримка розвитку бізнесу	Забезпечення доступності тренінгових, навчальних та менторських програм для соціальних підприємців та підприємниць, а також людей, які мають бажання зайнятись цією діяльністю. Створення умов для мережування і заснування професійних асоціацій соціальних підприємців та підприємниць
7	Вимірювання соціального впливу та підготовка соціальної звітності	Надання соціальним підприємствам підтримки у вимірюванні результатів своєї діяльності, створення дієвої методології вимірювання соціального впливу, стимулювання розвитку наукових досліджень у цій сфері, запровадження послуг із надання фахової допомоги соціальним підприємцям та підприємницям і підготовці соціальних звітів

Таблиця 6. Основні напрями із розбудови цілісної екосистеми соціального підприємництва

Детальні рекомендації щодо розвитку соціального підприємництва в Україні, базуючись на підході ЄС щодо розбудови цілісної екосистеми соціального підприємництва з врахуванням гендерного аспекту

1. Популяризація культури соціального підприємництва

1.1. Створити та забезпечити розповсюдження інформаційних матеріалів і кампаній про соціальне підприємництво та успішні приклади соціальних підприємців та підприємниць, зокрема через засоби масової інформації.

1.1.1. Запровадити гарантії рівномірного представлення як чоловіків-соціальних підприємців, так і жінок-соціальних підприємниць у текстових, фото, аудіо- та відео-матеріалах

1.1.2. Розвінчувати стереотипи щодо існування «жіночих» та «чоловічих» сфер підприємницької діяльності

1.1.3. Розвінчувати стереотипи щодо соціального підприємництва як бізнесу, що притаманний тільки жінкам

1.2. Проводити освітні та навчальні заходи за участі діючих соціальних підприємців та підприємниць з метою ознайомлення та підвищення обізнаності населення щодо соціального підприємництва

1.2.1. Забезпечити рівномірне представлення чоловіків та жінок як запрошених експертів та експерток заходів

1.3. Проводити кампанії (конкурси) з підвищення впізнаваності та просування соціальних новаторів та новаторок, підприємців та підприємниць

1.3.1. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок серед учасників та учасниць цих кампаній (конкурсів), а також в колі залучених експертів та експерток, які обирають номінантів та номінанток і визначають переможців та переможниць

1.4. Створити єдиний інформаційний ресурс про соціальне підприємництво (онлайн платформу)

1.4.1. Запровадити гарантії рівномірного представлення в експертній команді з формування такого ресурсу чоловіків та жінок

1.5. Проводити наукові дослідження, обміни і поширення знань про українські соціальні підприємства у міжнародній науковій спільноті

2. Розбудова інституційної структури

2.1. Визначити Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України ключовим центральним органом виконавчої влади, що відповідає за розвиток соціального підприємництва в Україні, та створити спеціалізований підрозділ з питань розвитку соціального підприємництва

2.1.1. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок у роботі спеціалізованого підрозділу з питань розвитку соціального підприємництва центрального органу виконавчої влади, що відповідає за розвиток соціального підприємництва в Україні

2.1.2. Забезпечити проведення відкритого конкурсу на посаду керівника/керівниці такого підрозділу

2.2. Створити дорадчий орган - міжвідомчу групу - з залученням усіх зацікавлених сторін з метою напрацювання пропозицій, розробки нормативно-правових актів та реалізації державної політики щодо сприяння розвитку соціального підприємництва в Україні

- 2.2.1. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок у міжвідомчій групі з питань розвитку соціального підприємництва
- 2.2.2. Забезпечити проведення відкритого конкурсу на посаду керівника/керівниці такої міжвідомчої групи
- 2.3. Створити координаційні ради з розвитку соціального підприємництва при місцевих органах влади з залученням усіх зацікавлених сторін
  - 2.3.1. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок у координаційних радах з питань розвитку соціального підприємництва
  - 2.3.2. Забезпечити проведення відкритого конкурсу на посаду керівника/керівниці таких координаційних рад

3. Формування правової та регуляторної основи діяльності соціальних підприємств

- 3.1. Ввести термін «соціальне підприємництво» та його похідні в законодавче поле
- 3.2. Запровадити можливість отримання суб'єктами господарювання офіційного статусу «соціальне підприємство»
- 3.3. Внести доповнення щодо діючого податкового законодавства у контексті встановлення пільгового оподаткування для соціальних підприємств (пільгових канікул під час заснування, знижених податкових ставок)
- 3.4. Запровадити пільги з оподаткування соціальних інвестицій для тих, хто інвестує в соціальні підприємства
- 3.5. Розробити та прийняти концепцію або стратегію реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціального підприємництва в Україні
- 3.6. Розробити та запустити пілотну державну цільову програму з підтримки запуску та розвитку соціального підприємництва
- 3.7. Додати заходи щодо сприяння розвитку соціального підприємництва до діючих програм і планів центральних органів влади, місцевих органів влади
- 3.8. Розробити методичні рекомендації і роз'яснення щодо розвитку соціального підприємництва на місцях та розробки місцевих цільових програм розвитку соціального підприємництва
- 3.9. Створити всеукраїнську асоціацію соціальних підприємців та підприємниць задля сприяння саморегуляції та професійного розвитку сфери, а також регіональні та місцеві асоціації
  - 3.9.1. Запровадити гарантії рівного доступу та участі у діяльності асоціацій соціальних підприємців та підприємниць як чоловіків, так і жінок
- 3.10. Створити єдиний реєстр соціальних підприємств з описом їх сфери діяльності та соціальної складової

4. Забезпечення доступу соціальних підприємців та підприємниць до фінансів

- 4.1. Надати соціальним підприємцям та підприємницям доступ до наявних державних та комунальних ресурсів (земельних ділянок, приміщень, рекламних майданчиків у комунальній власності) на пільгових умовах
  - 4.1.1. Запровадити гарантії дотримання принципу рівного доступу до державних матеріальних та нематеріальних ресурсів та їх отримання чоловіками та жінками
- 4.2. Започаткувати державний Український фонд розвитку соціального підприємництва, що надаватиме поворотне і безповоротне (грантове) фінансування

для запуску і масштабування діяльності соціальних підприємств

4.2.1. Запровадити гарантії дотримання принципу рівного доступу до інструментів Українського фонду розвитку соціального підприємництва для чоловіків та жінок

4.3. Сприяти у заснуванні венчурних фондів з фінансування соціальних підприємств, що знаходяться на ранній стадії

4.4. Започаткувати програму державного кредитування виключно для соціальних підприємців та підприємниць на пільгових умовах

4.4.1. Запровадити гарантії дотримання принципу рівного доступу до державних кредитів для соціальних підприємств та їх отримання чоловіками та жінками

4.5. Створити гарантійні фонди, які полегшать доступ до фінансування і нададуть кредитні гарантії на зобов'язання перспективних соціальних підприємств, яким бракує матеріального забезпечення для отримання кредитних коштів

4.5.1. Запровадити гарантії дотримання принципу рівного доступу до інструментів гарантійних фондів для чоловіків та жінок

4.6. Запровадити облігації на соціальний вплив

4.7. Запровадити лізингові програми для закупівлі техніки для суб'єктів соціального підприємництва

4.7.1. Запровадити гарантії дотримання принципу рівного доступу до таких лізингових програм чоловіків та жінок

4.8. Надати державну допомогу для компенсації витрат соціальних підприємств пов'язаних із здійсненням соціальної інтеграції осіб з інвалідністю та пристосуванням приміщень для роботи осіб з інвалідністю, облаштуванням робочого місця осіб з інвалідністю

4.8.1. Запровадити гарантії дотримання принципу рівного доступу до такої допомоги для чоловіків та жінок

4.9. Надати державну допомогу для компенсації витрат соціальних підприємств пов'язаних з організацією протиепідемічних заходів на період карантину у зв'язку із поширенням корона вірусної хвороби (COVID-19), а також зміною своєї бізнес-моделі та подолання наслідків кризи, спричиненої пандемією COVID-19

4.9.1. Запровадити гарантії дотримання принципу рівного доступу до такої допомоги для чоловіків та жінок

4.10. Залучити фінансову та технічну допомогу від міжнародних організацій для розвитку соціального підприємництва в Україні на державному рівні

4.10.1. Запровадити гарантії дотримання принципу рівного доступу до такої допомоги для чоловіків та жінок

4.11. Надати можливість органам місцевої влади запроваджувати інші преференції та фінансову підтримку соціальних підприємств

5. Забезпечення доступу до ринків

5.1. Проводити публічні закупівлі товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб держави та територіальних громад за кошти державного та місцевого бюджетів у соціальних підприємств

5.1.1. Запровадити гарантії дотримання принципу рівного доступу до участі у таких публічних закупівлях чоловіків та жінок

5.2. Запровадити механізм соціального контракування (замовлення) соціальних послуг за кошти державного або місцевого бюджетів, закупівлі соціальних по-

слуг, товарів та сервісів у соціальних підприємств.

5.2.1. Запровадити гарантії дотримання принципу рівного доступу до участі у конкурсі на отримання соціального контракту чоловіків та жінок

5.3. Сприяти просуванню на ринки іноземних держав продукції (товарів, робіт і послуг) соціальних підприємств

5.3.1. Запровадити гарантії дотримання принципу рівного доступу до таких інструментів просування чоловіків та жінок

6. Розвиток соціально-підприємницьких навичок у громадськості та підтримка розвитку бізнесу

6.1. Ввести навчальний курс зі шкільного соціального підприємництва у заклади загальної середньої освіти

6.2. Ввести навчальний курс з соціального підприємництва у вищих навчальних закладах

6.3. Запустити в місцевих громадах інкубаційні та акселераційні програми з соціального підприємництва

6.3.1. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок серед учасників та учасниць цих програм

6.3.2. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок серед залучених експертів та експерток

6.3.3. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок серед переможців та переможниць програм у випадку наявності фінансування/призового фонду

6.4. Запустити на базі офіційної платформи Державної служби зайнятості України освітній курс з започаткування соціального підприємства з можливістю отримання фінансової підтримки випускникам та випускницям курсу у відкритті соціальних підприємств

6.4.1. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок серед слухачів та слухачок курсу

6.4.2. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок серед залучених до підготовки та проведення цього курсу експертів та експерток

6.4.3. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок серед осіб, які отримують фінансову підтримку у відкритті соціального підприємства у випадку наявності фінансування/призового фонду

6.5. Запустити безкоштовне консультування з питань соціального підприємництва на базі офіційної веб-платформи «Дія.Бізнес»

6.5.1. Запровадити гарантії рівного доступу чоловіків та жінок до цих послуг консультування

6.5.2. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок серед залучених експертів-консультантів та експерток-консультанток

6.6. Запустити програму з підготовки викладачів та викладачок, тренерів та тренерок з соціального підприємництва для розвитку соціального підприємництва в регіонах

6.6.1. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок серед учасників та учасниць цих програм

6.6.2. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок серед залучених експертів та експерток

6.7. Запустити механізм розвитку інфраструктури з навчання, консультування та розробки соціальних інновацій у всіх областях України

7. Вимірювання соціального впливу та підготовка соціальної звітності

7.1. Сформувати та запустити діяльність регіональних центрів соціальних інновацій, що здійснюватимуть консультативну підтримку у проєктуванні соціальних інновацій, їх розробці, вимірюванні соціального впливу

7.1.1. Запровадити гарантії рівного доступу чоловіків та жінок до послуг цих центрів

7.1.2. Запровадити гарантії рівномірного представлення чоловіків та жінок серед залучених експертів-консультантів та експерток-консультанток

7.2. Запровадити часткову компенсацію оплати консультативних послуг з моніторингу та аудиту соціального впливу і підготовки соціальної звітності для соціальних підприємств

7.3. Запровадити обов'язкове публікування щорічних соціальних звітів за результатами роботи соціальних підприємців та підприємниць в Україні та інші дані про їх діяльність на сайті Державної служби статистики України та сайтах місцевих органів влади

7.4. Включити дані щодо соціального впливу соціальних підприємств до Національної доповіді про досягнення Цілей сталого розвитку ООН в Україні

Дослідження підготовлено завдяки фінансовій підтримці Європейського Союзу у рамках проекту стипендіальної програми Eastern Partnership Civil Society Fellowship 2020